

DÖRT MEZHEP İMAMI

ÖNSÖZ

GİRİŞ

1- İMAMI AZAM EBU HANİFE

(80-150/699-767)

1- Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi

2. Fıkıh Öğrenimi ve Fukahayla Görüşmeleri

3. Şahsiyeti

4. Ders İşleme Yöntemi ve Öğrencileri

5. Hanefî Mezhebinin Oluşumu ve Yayılması

2- Görüşleri

1. Akaidle İlgili Görüşleri:

A) Yöntemi

B) Tevhidin Temeli

C) İman ve Amel

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

A) Hukuk Yöntemi ve İctihat Felsefesi

B) Hukuk Düşüncesinin Gelişimi ve Özellikleri

3. Siyasî Görüş ve Tutumları:

A) Siyasî Düşüncesinin Oluşumu

B) Halife Seçimi

C) Muhalefet Hürriyeti ve Direnme Hakkı

D) Abbasî İktidarıyla İlişkileri

3- Eserleri

1. Hukukla İlgili Eserleri

A) Hukuk Yazımına Katkısı

B) el-Fıkhul-Ekber

C) Kitabu'r-Re'y

2. Akaid ve Kelâmla İlgili Eserleri

A) el-Fıkhul-Ekber

B) el-Fıkhul-Ebsat

C) el-Alim ve'l-Müte'allim:

D) er-Risale ile'l-Bettî:

D) el-Vasıyye:

F) el-Kasidetu'n-Nu'maniyye:

G) Ma'rifetu'l-Mezâhib:

3. Hadisle İlgili Eserleri

A) el-Müsned

2) el-Asâr:

2- İMAM MALİK

(93-179/712-795)

1- Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi:

2. Öğretim Yöntemi:

3. Şahsiyeti:

4. Öğrencileri:

2- Görüşleri

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

A) Hukuk Yöntemi ve İctihad Felsefesi:

B) Hukuk Anlayışının Gelişimi ve Özellikleri

3. Siyasî Görüş ve Tutumları:

A) Halife Seçimi:

B) Muhalefet Hürriyeti ve Direnme Hakkı

3- Eserleri

1. Hukukla İlgili Eserleri:

A) Muvatta:

a- Yahya bin Yahya el-Leysi, (Ö.234/848) Rivayeti:

b- Muhammed bin Hasen eş-Şeybanî(132-189/749-805) Rivayeti:

B) Kitabu's-Sunen (Sunne):

[C\) Kitabu'l-Menâsik:](#)

[D\) Kitabu'l-Mucâlesât:](#)

[D\) Kitabu'l-Akdiye:](#)

[E\) Risalefi'l-Fetva:](#)

[F\) Risale:](#)

[G\) el-Mudewenetu'l-Kubrâ:](#)

[2. Muhtelif Konulardaki Eserleri:](#)

[A\) Tefsir:](#)

[B\) Risale fi'l-Kader ve'r-Red ale'l-Kaderiyye:](#)

[C\) Kitabu's-Sirr:](#)

[3- İMAM ŞAFİ](#)

[\(150-204/767-819\)](#)

[1- Hayatı ve Şahsiyeti](#)

[1. Doğumu ve Yetiştirilmesi:](#)

[2. Dersleri ve Öğrencileri:](#)

[3. Şahsiyeti:](#)

[4. Şafî Mezhebinin Oluşumu ve Yayılması:](#)

[2- Görüşleri](#)

[1. Akaidle İlgili Görüşleri:](#)

[2. Hukukla İlgili Görüşleri:](#)

[A\) Hukuk Yöntemi ve İctihad Felsefesi:](#)

[B\) Hukuk Anlayışının Gelişimi ve Özellikleri:](#)

[3. Siyasî Görüş ve Tutumları:](#)

[A\) Halife Seçimi:](#)

[3- Eserleri](#)

[1. Hukukla İlgili Eserleri:](#)

[A\) el-Ümm:](#)

[B\) er-Risale:](#)

[C\) el-Mebcut fi'l-Fıkh:](#)

[D\) el-Hucce:](#)

[E\) İhtilâfu'l-İrakayn:](#)

[F\) İhtilâfu Ali ve İbn Mes'ud:](#)

[G\) İhtilâfu Mâlik ve's-Şafî:](#)

[H\) İbtâlu'l-İstihsan:](#)

[İ\) er-Red alâ Muhammed bin el-Hasen:](#)

[J\) Kitabu'l-Emâlî.](#)

[2. Tefsirle İlgili Eserleri:](#)

[A\) Ahkâmü'l-Kuran:](#)

[3. Hadisle İlgili Eserleri:](#)

[A\) İhtilâfu'l-Hadis:](#)

[B\) es-Sunenu'l-Me'sûra:](#)

[C\) el-Musned:](#)

[D\) Cimâu'l-İlm:](#)

[4. Akaidle İlgili Eserleri:](#)

[A\) el-Akîde:](#)

[B\) el-Fıkhı'l-Ekber:](#)

[5. Edebiyatla İlgili ve Diğer Eserleri:](#)

[A\) Divanu's-Şafî:](#)

[B\) Vasıyyetu's-Saffî:](#)

[4- İMAM AHMED BİN HANBEL](#)

[\(164-241/780-855\)](#)

[1- Hayatı ve Şahsiyeti](#)

[1. Doğumu ve Yetiştirilmesi:](#)

[2. Şahsiyeti:](#)

[3. Hadis ve Fıkıh Öğrenimi:](#)

[4. Öğretim Yöntemi ve Öğrencileri:](#)

[5. Siyasî Baskıya Uğraması \(Mihne\):](#)

[6. Hanbelî Mezhebinin Gelişimi ve Yayılması:](#)

[2- Görüşleri](#)

[1. Akaidle İlgili Görüşleri:](#)

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

A) Hukuk Yöntemi ve İctihat Felsefesi:

B) Hukuk Anlayışının Gelişimi ve Özellikleri:

3- Siyasî Görüş ve Tutumları:

A) Halife Seçimi:

B) Muhalefet Hürriyeti ve Direnme Hakkı:

3- Eserleri

I. Tefsîr ve Usulüyle İlgili Eserleri:

A) et-Tefsîr:

B) Cevâbu (Cevâbatu)'l-Kur'an,

C) el-Mukaddem ve'l-Mu'ahhar fî Kitâbillâhi Ta'âlâ,

D) er-Reddu alâ Men İdde't-Tenâkud fî'l-Kur'an,

E) el-Beyân ve't-Te'vîl,

2. Hadis ve Usulüyle İlgili Eserleri:

A) Müsned:

B) İlelu'l-Hadîs ve Ma'rifetu'r-Ricâl:

C) el-Cerh ve't-Ta'dîl,

D) HadîsuŞu'be,

3. Fıkıh ve Usulüyle İlgili Eserleri:

A) Mesa'il:

B) Kitabu's-Salât ve-mâ Yelzemu Fihâ (Risâletu's-Salât):

C) el-Menâsik:

D) el-Eşribe:

E) Kitabu'l- Vukuf ve'l-Vesâyâ:

F) Kitabu'l-Fera'id,

G) Kitabu'Tâati'r-Rasûl;

H) en-Nâsîh ve'l-Mensûh,

İ) Ahkâmu'n-Nisâ:

4. Kelâm ve Mezhepler Tarihiyle İlgili Eserleri:

A) Kitabu's-Sünne:

B) Muhtasar fî Usûli'd-Dîn ve's-Sünne:

C) Kitabu'l-İman:

D) el-Akîde(Kitabu'l-İtikad):

E) Cevabu'l-İmam Ahmed bin Hanbel an Su'âl fî Halki'l-Kur'an:

F) er-Redd ale'l-Cehmiyye:

G) Kitabu Ehli'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zenâdîka ve Târîku's-Salât ve'l-Ferâ'id ve Nahv Zâlik.

H) Nefyu't-Teşbih.

İ) el-İmâme.

5. Tasavvufî İlgili Eserleri:

A) Kitabu'l-Vera ve'l-İman:

B) Kitabu'z-Zühd:

6. Tarihle ilgili Eserleri:

A) Tarih:

B) Kitabi Fedâ'îli Alî:

C) Fedâ'îlu's-Sahâbe:

7. Çeşitli Konulardaki Eserleri:

A) Kitabu'l-İrcâ:

B) Kitabu't-Teraccul.

[KAYNAKLAR](#)

DÖRT MEZHEP İMAMI

ÖNSÖZ

İslam'ın fikhî açıdan birer yorumu olarak ortaya çıkan mezheplerden dört tanesi, tarih boyunca olduğu gibi, günümüzde de müslümanların büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş, geliştirilmiş ve yaşatılmıştır. Bu mezheplere mensup pekçok büyük bilgin yetişmiş ve İslamî ilimlere hizmet etmiştir. Yetişen bilginler, "mezhep imamı" olarak kabul ettikleri bilginlerin olaylara bakış, değerlendirme ve çözüm yollarını kendilerine örnek edinmiş, ya onların çözüm önerilerini aynen almış, ya da ortaya çıkan olayları mezhep imamlarının yöntemlerine uygun çözümler üreterek karşılamıştır. Bunun için dört mezhep imamı, tarih boyunca önem taşımış ve bu öneme koşut biçimde inceleme konusu olmuştur.

Bu çalışmamız, dört mezhep imamını özlü ve sevimli biçimde ele alma denemesi sayılabilir. Her imam; hayatı ve şahsiyeti, akaid, hukuk (fıkıh)

ve siyasetle ilgili görüş ve tutumları, son olarak da eserleri çerçevesinde incelenmiştir. Bütün bölümler kendi içinde alt başlıklara ayrılmak suretiyle, konunun daha iyi anlatılmasına çalışılmıştır.

Dört mezhep imamı tarihî sıra içinde ele alınmıştır. Mezhep imamları, kimilerince sanıldığı tersine, birbiriyle cedelleşen ve boğaz boğaza gelen insanlar değildir. Daima birbirinden ya doğrudan, ya da öğrencileri aracılığıyla yararlanma yolunu seçmişlerdir. Çalışmamızda bu nokta özellikle belirtilmiştir.

Eserin diziminde yardımcı olan eşim Emine AKYÜZ'e, sayfa düzeninde katkıları olan Y. Doç. Dr. Veysel ÜYSAL'a tekrar teşekkür ederim.

İstanbul Doç. Dr. Vecdi AKYÜZ^[1]

GİRİŞ

"Mezhep" kelimesinin sözlük anlamı,"gitmek, izlemek, gidilen yol"dur. Mecazi olarak "görüş, kanaat, inanç ve öğretisi" anlamlarında da kullanılmaktadır. Kur'an ve sünnetin hukukî ilke ve kurallarını anlama ve değerlendirme konularında farklı görüş ve düşüncüler ortaya çıkmıştır. Bunların yanısıra, toplum şartlarına uygun olarak başka bazı kaynak ve hüküm yöntemleri de doğmuştur. Zaman ve mekan değiştikçe, bunlara dayalı hükümler de değişir. Bunun gibi pekçok sebeplerle birlikte, ilk fukahanın yöntem ve hükümlerinde meydana gelen farklılıklara, müçtehid imamlar devrinden itibaren "mezhep" denmiştir.

Dinî kaynaklardan elde edilen hükümler, itikadî ve amelî olmak üzere iki ana gruba ayrıldığından, bunlarla ilgili olarak doğan mezhepler de itikadî ve amelî/fikhî olmak üzere iki kısma ayrılmıştır.

Müçtehid imamların fikhî gelişmede ve fikhın halka sunulmasında büyük etkileri vardır. Hukukî ekolleri onların kurdukları belirtilmiş, mezheplerine büyük hukukçular katılmış, birçok mensupları olmuştur. Bu ekollere İslam mezhepleri veya fikhî mezhepler denmiş, kurucularının adı kullanılmıştır. Mezhepler çok olmasına rağmen, İslamı parçalamamış tır. Fikhî mezhepler yalnızca İslam hukukunu anlamada bir yöntem, hükümlerini yorumlamada bir üslup, kaynaklarından hüküm çıkarmada bir yoldur.

Mezheplerden bazıları bugüne kadar yaşamış ve pekçok mensubu olmuş, bazıları ise zamanla sönmüş, mensupları yoğun olarak kalmamıştır. İmam-ı Azam Ebu Hanife ile başlayan müçtehid imamlar devri denilen döneme kadar herhangi bir mezhep oluşmamıştı. Müçtehid imamların öğrencileri de onların görüş ve ilkelerinden yola çıkıyor, bazan da farklı hükümler benimsiyordu. Gerek müçtehid imamlar ve gerekse öğrencileri, her fırsatta birbirleriyle ilmî görüş alış-verişinde bulunmuş, bir yandan bugünkü anlamda mezhep oluşumuna ve taassubuna engel olmuş, öte yandan da yöntem ve bilgi farklarından doğan ihtilafların azalmasını sağlamıştır. Bu dönem, içtihat hürriyetinin başat olduğu dönemdir. İlmî yetkinliği olan her müs-lümana içtihadın kapıları ardına kadar açıktır. İlmî yetkinliği içtihadı yeterli olmayanlar için de, istediği müçtehidten faydalanma ve ona uyma hürriyeti vardır. Gerek yargıçlar, gerekse müftüler, belirli bir kanun ve mezheple bağlı değildi, dava ve sorulan içtihadlarına göre çözerlerdi. Abbasiler dönemine kadar her merkezde birçok âlim ve müçtehid vardı, soruları cevaplandırıyor, davaları çözüyorlardı. Fakat bunlara izafe edilen mezhepler yoktu.

Mezheplerin doğuşunu sağlayan siyasî sebepler yanında, ilmî bazı sebepler de vardır. Emevî ve Abbasî iktidarları, ehliyetizliklerini Örtbas etmek ve zevahiri kurtarmak için, bilginlerin yardımına başvurmuştu. Ebu Hanife, Malik ve Ah-med bin Hanbel gibi bilginler, kötülüğe âlet olmamak için bu iktidarlar tarafından yapılan görev tekliflerini reddetmişler, hatta bu uğurda işkenceye bile uğramışlardır. İktidar mensupları, çevrelerine topladıkları bilginlere ilmî tartışmalar yaptırmışlar, ardı arkası gelmez cedeller ortaya çıkmış ve hasma üstün gelmek amaç edinilmiştir. Bu tartışmalar sırasında, özellikle Ebu Hanife ve eş-Şafiî arasındaki ihtilaflar araştırılmış ve bu konuda eserler yazılmıştır.

İfta ve kazanın iyi işlememesi yüzünden her köşede bir müftü belirmiş, bunlar kendilerine göre fetva vermiş ve imamlardan birinin görüşüne dayanmadan tartışmalar sona ermemiştir. Yargıçların hak ve adaletten sapmaları halkın itimadını sarsmış, daha önce belirtilmiş bir hükme dayanmayan yargıçlara itibar edilmemiştir. İşte bu durumlar, güvenilir bilginlerin eser ve sözlerine dayanmayı özendirmiştir.

Mezheplerin doğuşuna sebep olan gelişmelerden birisi de ilmî branşlaşmanın, farklılıkları dondurucu yönde gelişmesidir. Önceki müçtehidlerden farklı olarak, Abbasiler dönemi müçtehidleri, fikhın bütün konularına içtihadlarını yaymışlar ve bu içtihadlar da zamanla tedvin edilerek kitaplarda toplanmış, bu sayede bir müçtehidin çeşitli konulardaki içtihadları kolayca öğrenilmesi imkânı doğmuştur. Fıkıh mektepleri mensuplarının karşılıklı olarak sözlü ve yazılı tartışmaları, bu tartışmaların müçtehidlere özgü yöntemlerin, yani fıkıh usulünün doğmasına ve yazımına sebep olması, mezheplerin doğmasına yardım etmiştir.

Müçtehidler arasında Kuran-ı Kerim ve sünneti anlama ve yorumlama farklılıkları, re'y (akıl yürütme) konusundaki değişik düşünceler de mezheplerin doğmasına yardımcı olmuştur. Bir müçtehide sahih olarak nakledilmiş bulunan bir sünnetin, öteki müçtehide ya hiç, ya da sahih bir senedle ulaşmamış olması, müçtehidlerin farklı hükümler benimsemelerine yol açmıştır.

Bu gibi etkenler sonucunda, Ebu Hanife, Malik ve eş-Şa-fii gibi bilginler adına, bunlar istemediği ve hiçbir zaman kimseyi kendilerini taklide çağırmadıkları halde, mezhepler oluşmuştur.

Mezheplerin İslam dünyasında tutunması, yerleşmesi ve yayılmasının siyasî, sosyal ve medenî bazı etkenleri vardır. Bu etkenlerin başında, mezhep önderlerinin devlet büyükleriyle yakın ilgisi gelir. Sözelimi Abbasilerden Harun Reşid zamanında Ebu Hanife'nin öğrencisi Ebu Yusuf'un başyargıç tayin edilmesi Hanefî mezhebinin, Yahya bin Yahya'nın Endülüs'te el-Hakem'in güvenini kazanması ise Malikî mezhebinin yayılmasına yol açmıştır. Medeniyet ve kültür seviyelerindeki benzerlikler de mezheplerin yayılmasında etkili olmuştur. Sözelimi Mağrib ve Endülüs müslümanlarının medenî seviyeleri Irak'a oranla daha sade ve iptidai olduğu için, Hicazlıların mezhebi olan Malikî mezhebi bünyelerine uygun gelmiştir. Ayrıca güçlü ve itibarlı bilginlerin bir meahpte oluşu, onun mensup olduğu mezhebin yayılmasını sağlamıştır.^[2]

1- İMAMI AZAMEBU HANİFE (80-150/699-767)

1- Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi

Ebu Hanife Numan bin Sabit bin Zuta bin Mah el-Kufi. Dört mezhep imamının ilki, İslam hukuk düşüncesine büyük hizmeti geçen fakihdir. Irak'ın Küfe kentinde doğdu, Bağdat'ta öldü. Aslen Arap olmayan Ebu Hanife'nin ırkı kökeni konusunda çeşitli görüşler ileri sürülür: [3]

- Fars (İran) kökenlidir,
- Babası Fars, annesi Hint (Sind) kökenlidir,
- Türk kökenlidir.
- Afganistan'ın Kabil kentindedir.
- Nabatî kökenlidir.

Birçok farklı bölgelere ve ırklara mensubiyetinin rivayet edilmesi, babası Sabit'in çeşitli yerlerde bir süre oturduktan sonra Küfe'ye gelip yerleşmesiyle açıklanabileceği gibi, büyük şahsiyetlerde hep görüldüğü üzere farklı ırk ve bölge mensuplarının Ebu Hanife'ye ayrı ayrı sahip çıkmalarıyla da açıklanabilir.

Ebu Hanife'nin dedelerinin anayurdu olan bölgede Türkler de dahil birçok müslüman kavmin yaşamakta oluşu, onun aslen Türk olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Türklerin batıya kayışları ve İran dolaylarında yerleşmeleri dikkate alınrsa bu ihtimal güçlenmektedir. [4]

İmam-ı Azam'dan bahseden klasik kaynaklar, asıl adı Numan'ı unutturacak kadar kendisiyle şöhret bulduğu Ebu Hanife sanı konusunda yete ince açık ve doyurucu bilgi vermez. Bu konuda, üç görüş ileri sürülür: [5]

- Ebu Hanife, onun künyesidir. Ancak, Ebu Hanife'nin, gerçek bir künye değil, bir lakap (san) ve takdir edici sıfat olduğu şüphesizdir. Zira kendisinin Hanife adında bir kızı yoktur. Yalnızca Hammad adında bir oğlu vardır.
- İbn Hacer el-Heytemî'nin belirttiğine göre, "Hanife", Irak'ta bir tür divit anlamına gelir. Ebu Hanife, yanında sürekli divit taşımamasından dolayı, "çok divit taşıyan" anlamında Ebu Hanife sanını almıştır.
- Çağdaş yazar Şibli Numani'ye göre, Ebu Hanife sanı, "Ebu'l-Milleti'l-Hanife" (doğru inancın koruyucusu) tabirinin kısaltılmış biçimidir. Ticaretle meşgul varlıklı bir ailenin çocuğu olan Ebu Hanife, tahsiline çağının geleneğine uygun olarak Kur'an'ı ezberlemekle başladı, hafız oldu.

Kıraat ilmini, kıraat-ı seb'a bilginlerinden Asım bin Behdele'den öğrenmiştir. [6]

İlim tahsiline başlamadan önce kumaş ticareti yapmıştır. Kufe'de bir kumaş dükkanı vardı. İlim hayatına atılınca, ticaret işini ortakları aracılığıyla sürdürmüştür. Öğrencilerine ve başkalarına maddî yardımlarda bulunmuştur. [7] 16 yaşında hacca gitmişti. Kabe haremindeki ders halkalarını görmesi ilim aşkını körükledi.

Ebu Hanife, Küfe ve Basra'da büyüyüp geliştirdi. Bu iki bölge, eski kültür ve medeniyetlere mensup insanların bulunduğu, yeni müslüman olanların çokça yaşadığı, Arapça öğretiminin, ilmi ve siyasî faaliyetlerin yoğun olduğu önemli bölgelerdi. Böyle bir ortamda ticaretle uğraşan, parlak bir zekaya sahip Ebu Hanife'ye çevresindeki bilginler yakın ilgi göstererek onu ilme yönlendirmişlerdir Ebu Amr eş-Şa'bî, bu bilginlerin başında gelir. [8]

Ebu Hanife kıraatten sonra akaid ve cedel ilmini öğrenmiştir Dönemindeki inkarcı ve bid'atçılar ile tartışmalar yapmış, böylelikle Hz. Peygamber'den sahabeye ve sonraki nesillere intikal eden ve o dönem müslümanların çoğunluğunca da benimsenen itikadî esasları savunmuştur.

Bu görüşleri, zamanla Ehl-i sünnet (özellikle Matürîdî) anlayışının oluşumuna önemli ölçüde yardımcı olmuştur. [9]

2. Fıkıh Öğrenimi ve Fukahayla Görüşmeleri

İmam-ı Azam, daha sonra fıkıh (hukuk) öğrenimine yönelmiştir. Devrinin ünlü fakihî Hammad bin Ebu Süleyman'a öğrenci olarak, Küfe camisindeki derslerinde onsekiz sene kadar ondan fıkıh okumuştur. Hammad fıkıh tahsilini İbrahim en-Nehaî (Ö.63/682) ile Şa'bî'den (Ö.104/722) yapmıştı. Onlar da kadı Şurayh (Ö.78/697), Alkame (Ö.62/681), Mes-ruk (Ö.63/682) ve el-Esved bin Yezid (ö. 95/714)'den fıkıh öğrenmişler, bu

sayılanlar ise Hz.Ömer, Hz. Ali ve Abdullah bin Mes'ud'dan ilim tahsil etmişlerdir. [10] Buna göre Ebu Hanife, ilim tahsil ederken dört çeşit fıkıh öğrenmeye özen göstermiştir: [11]

- Maslahata (kamu yararına) dayalı Hz.Ömer'in fikhî,
- Şer'i hakikatleri araştırıp ortaya koymak için yapılan istinbata (delilden/kuraldan çıkarıma) dayanan fikhî,
- Tahrice (genel kuraldan çıkarıma) dayanan Abdullah bin Mes'ud'un fikhî,
- Kur'an ilmi olan Abdullah bin Abbas'ın fikhî.

Küfe ve Basra'daki hadis ve fıkıh üstatlarının ders halkalarına katılmış, yüz kadar tabii alimiyle görüşüp, pek çok kimseden hadis dinlemiştir. İmam-ı Azam Ebu Hanife, kendi zamanındaki İslam dünyasının en önemli merkezlerinden pek çoğuna seyahat etmiştir. Bilhassa Mekke ve Medine'ye birkaç kez gitmiştir. Buradaki fukaha-i seb'a denilen yedi hukukçunun hayatta olanlarından çok feyiz almıştır. Seyahatleri sırasında

Ata, bin Ebî Rebah, İkrime ve Nafi ile görüşüp onlardan hadis dinlemiştir. Böylece Mekke ve Medine'deki ilimden de yararlanmıştı. [12]

İmam Malik, Sufyan bin Uyeyne, ilk fıkıh kitabının yazarı İmam Zeyd bin Ali, Muhammed el-Bakır ve İmam Ca'fer Sadık gibi pek çok bilginle de görüşmüştür. Hatta devrinin sapık fırkalarının yetişkin ve fikrî önderleriyle de görüşmekten çekinmemiştir. Ayrıca hac mevsimlerinde Mekke'ye gelen çeşitli bilginlerle görüş ve düşüncelerini tartışıp olgunlaştırmıştır. [13]

3. Şahsiyeti

Ebu Hanife kanaatkar, cömert, güvenilir, âbid ve zâhid biriydi. Kazancına haram ve şüpheli gelir karıştırmaz-di. Her yıl kazancını hesaplar ve çevresindeki ilim adamları ile öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılardı.^[14] Dış görünüşe de önem verir, temiz giyinirdi. Duygulu bir kalbe ve hassas bir ruha sahipti. Vakar ve sükûneti, ruhunun yüceliğinden ve Allah'a bağlılığından ileri geliyordu. Derin ve hür düşünce sahibiydi. Hazır cevap olup, fikirlerini kolayca anlatır, tutukluk göstermezdi. İyi davranışın büyük bir ibadet olduğunu söylerdi.^[15] Ebu Hanife, inandığını ve doğru bildiğini söylemekten, gerektiğinde mücadelesini de yapmaktan çekinmeyen bir medeni cesaret sahibiydi. Bu uğurda pek çok sıkıntı çekmiştir. Hem Emevîler, hem de Abbasiler devrinde halifelerin ve valilerin yaptıkları haksızlıklara açıkça karşı çıkmıştır.^[16] Halifelerin hediyelerini ve yaptıkları görev tekliflerini kabul etmemiş, işkenceye katlanmayı ve hapse girmeyi tercih etmiş-tir.^[16] Abbasî halifesi Mansur, kendi kumandanlarını isyancılara karşı savaşmaktan vazgeçirmeye çalışan Ebu Hanife'ye kendine bağlılığını da denemek için Bağdat başkadılığı-nı teklif etmiştir. Ancak Ebu Hanife, bu teklifi kabul etmemiş, bu yüzden Bağdat'ta hapse atılmış, işkence görmüş ve dövülmüştür.^[17] Kendisine Emevîler ve Abbasiler zamanında birkaç defa başkadılık görevi teklif edilmiş, ısrar ve işkence edilmiş olmasına rağmen, ilim hürriyetine ve hakkı söyleme serbestliğine zarar verir diye kabul etmemiştir.^[18] Ebu Hanife, idareciler yanında, devrindeki âlim ve kadıların (yargıçların) görüş ve kararlarını da eleştirmiştir. Küfe kadısı İbn Ebî Leyla'nın verdiği kararları, öğrencileriyle birlikte derste ve ilmî toplantılarda tartışmış ve eleştirmiştir. Bu durumdan rahatsız olan İbn Ebî Leyla'nın talebi üzerine halife tarafından bir süre fetva vermesi yasaklanmıştır.^[19] Öğrencisi Ebu Yusuf, hocası Ebu Hanife ile İbn Ebî Leyla'nın farklı görüş noktalarını İhtilafu Ebî Hanife ve İbn Ebî Leyla (Kahire 1938) adında bir kitapta toplamıştır. Ebu Hanife, Bağdat'ta ölmüştür. Zehirlenerek öldüğü ve hapisten cenazesinin çıktığı da rivayet edilir. Hapisten çıktıktan bir süre sonra öldüğü rivayeti tercih edilmektedir. Cenazesi vasiyeti üzerine Hayzürân kabristanının doğu tarafına defnedilmiştir. Daha sonra Selçuklu sultanı Melik-şahın veziri Şerefülmülk Ebu Sa'd el-Müstevfi, 469/1067 yılında mezarı üstüne bir türbe yaptırmış, çevresine de medrese kurulmuştur. Bu türbe Osmanlılarca, pek çok defa tamir ve tezyin edilmiştir. Kabri bugün Bağdat'ta kendisine nisbet-le Azamiye denilen yerdedir, önemli bir ziyaretgâhtır.^[20]

4. Ders İşleme Yöntemi ve Öğrencileri

Hocası Hammad'ın ölümünden sonra (ö.120/738), arkadaşlarının ve öğrencilerin ısrarı üzerine kırk yaşlarındayken onun yerine geçerek ders okutmaya başlamıştır.^[21] Ebu Hanife, derslerini akademik bir ortamda yürütüyordu. Geniş bir hoşgörü içinde öğrencileriyle ilmi meseleleri bizzat tartışmıştır. Derslerinde ve ilim meclislerinde herkese söz hakkı verir, farklı görüşleri dinler, öğrencilerini kendi kanaatlerini benimsemeye kesinlikle zorlamazdı. Tartışma sonunda ulaştığı sonuç için "Bizim kanaatimiz ve ulaşabildiğimiz en güzel görüş budur. Bundan daha iyisini bulan olursa, şüphesiz ki doğru olan onun görüşüdür."^[22] diyerek, hem farklı görüşlere hoşgörüyle bakar, hem de ilmî araştırmayı sürdürme konusunu teşvik ederdi.^[23] Ebu Yusuf'un naklettiğine göre, kendisine bir mesele sorulduğunda Ebu Hanife, önce öğrencilerinin bu konuda bildikleri hadisleri ve sahabi görüşlerini sorar, ardından kendi bildiği rivayetleri nakleder, meseleyi değişik yönleriyle ele alır, öğrencilerinin görüşlerini ayrı ayrı dinler, daha sonra da o meseleyi hükme bağlar.^[24] İşte bu faaliyet, hicretin 2. asrında Küfe şehrinde, İslam hukuk kurallarının sistemleş-tirilmesi için girişilen ilk toplu çabadır.^[25] Etrafındaki seçkin ve yetkin öğrencilerin oluşturduğu bu ders halkası, bir bakıma önceki kuşaklardan devralman zengin fıkıh mirasını, gelişen şartlara ve çoğalan fıkıh meselelere koşut olarak yeniden değerlendirip sistemleştiren geniş katılımlı, bir içtihad şurası gibi görev yapmıştır. Özellikle Irak, Horasan, Ha-rezm, Türkistan, Toharistan, Sind, Yemen ve Arabistan'ın her yanından akın akın gelen öğrenciler, fetva isteyenler ve dinleyicilerle ders halkası çok geniş olurdu. Otuz yıl kadar ders ve fetva veren Ebu Hanife'nin hocalık hayatı çok hareketli ve verimli geçmiştir. Dörtbin kadar öğrenci yetiştirmiş, bunların kırk kadarı içtihad seviyesine erişmiştir. Ebu Hanife'nin kadılık yapabilecek 28, fetva verebilecek 6, kadınlara ders verebilecek iki talebesi vardı.^[26] En ünlü öğrencileri, görüşlerini yazan ve uygulayan İmam Ebu Yusuf (113-182/731-798) ile İmam Muhammed eş-Şeybânî (132-189/749-824)'dir. Ayrıca Züfer (110-158/728-771) ile el-Hasen bin Ziyad'ı (Ö.204/819) da saymak gerekir.^[27]

5. Hanefî Mezhebinin Oluşumu ve Yayılması

Ebu Hanife'nin fıkıh konusunda bizzat yazdığı bir eseri yoktur. Irak fıkıhı veya re'y fıkıhı da denilen sistemleşmiş Hanefî mezhebi, Ebu Hanife'nin öğrencileri sayesinde yayılmıştır. Ebu Yusuf'un başkadı oluşu çok sayıda ve ilgi çekici kitaplar yazması, Muhammed eş-Şeybanî'nin de Ebu Hanife'nin ilim ve ders meclislerinde öğrencileriyle yaptığı tartışmaları eserleriyle yansıtması, Hanefî, mezhebinin hem tanınmasını, hem de yayılmasını sağlamıştır. Hanefî fıkıh yazınında, mezhep imamları arasındaki ihtilaflar anlatılırken, İmam-ı Azamla uzun zaman arkadaşlık ettikleri, ondan ayrılmadıkları ve hocalarının fıkıh anlayışını yaşattıkları için, Ebu Yusuf ile Muhammed'e "Sahi-beyn" (iki arkadaş, iki öğrenci) veya "İmâmeyn" (iki imam), aynı görüşte olduklarında Ebu Hanife ile Ebu Yusuf'a "Şey-hayn" (iki hoca), Ebu Hanife ile Muhammed'e "Tarafeyn" (aynı görüşte iki kişi) denir. İmam Muhammed'in eserlerinden Zâhiru'r-Rivaye veya Mesâilu'l-Usûl denilen Hanefî mezhebinin temel metinleri, el-Hakîm eş-Şehîd denilen

Ebu'l-Fadl el-Mervezî (ö. 344/955) tarafından tek metin haline getirilmiş, büyük Türk hukukçusu Şemsüleimme Serahsî (Ö.483/1090) tarafından bu birleşik metin 30 cilt halinde Mebsut adıyla şerhedilmiştir. Mebsut, hanefî hukukunun olduğu kadar, dünya hukuk yazılarının da en geniş ve başyapıtlarından biri olarak kabul edilir.

Hanefî Mezhebi Abbâsî devletinin hakim olduğu bütün yeHerde, ama önce Irak'ta yayıldı. Horasan, Sicistan, Mave-raünnehir gibi doğu ülkelerine hakim oldu. Türkistan ve Ma-veraünnehir'de Şafîî Mezhebi ile Hanefî Mezhebi arasında sert muadeleler olmuş ve her iki mezhep bilginleri birbirleriyle şiddetli tartışmalara girmiştir. Bu türlü sürekli fıkıh tartışmalarının sonunda, çeşitli deliller ve bu delillerden de ilim doğmuş, müslümanlar arasında herhangi bir düşmanlık yaratılmamıştır. Kafkasya, Huzistan, İran, Sind'de (Pakistan) de hanefiler vardı. Sicistan halkı ile

Bengal emirleri de hanefî idiler. ^[28] Mısır'a ise 164/780'den sonra girebilmiştir. Fatımîler, Hanefî Mezhebinin Mısır'daki resmî otoritesini kaldırmış ve yerine Şîî-İmamiyye Mezhebini hakim kılmıştır. Eyyubîler zamanında Suriye ve ardından Mısır'da güçlendi. Kavalalı Mehmed Ali Paşa (Ö.1848) Mısır'a hakim olunca, Hanefî mezhebini resmî mezheb olarak kabul etmiştir.

Kuzey Afrika'nın doğusunda, Esed bin Furat'm (Ö.213) çabaları sonucu, hicrî dördüncü yüzyıla kadar hakim durumdayken, özellikle Tunus ve Cezayir'de^ yerini malikilere bırakmıştır. Fas'ta ve Endülüs'te ise tabileri az olmuştur. Sicilya müslümanlarının çoğu da hanefî idiler. Ayrıca Yemen'de de çok sayıda tabileri olmuştur. Harezşah, Selçuklu ve Osmanlı Devletleri aracılığıyla, Anadolu ve Balkanlara girdi. Selçuklular ve Büveyhoğulları zamanında resmî mezhep gibiydi. Osmanlı Devleti zamanında Hanefî Mezhebi oldukça itibar kazanmış ve bu devletin resmî mezhebi olarak görülmüştür. Osmanlılar, Hanefî Mezhebine bağlı ve onun destekçisidiler. Şeyhülislam ve yardımcılarının büyük çoğunluğunu Hanefîler arasından seçiyorlardı. Hanefîlik realitede bütün idarî ve kazaî ilişkilere hakim mezhep haline geldi. 16. yüzyılın başlarında 1. Sultan Selim döneminde, hali-fe-sultan bu realiteyi resmen tesbit etmek istedi. Bir ferman çıkararak, bu mezhebin, fetva ve kaza (yargı) işlerinde devletin mezhebi olduğunu ilan etti. Böylece şeyhülislam, bütün müfti ve hakimler, Osmanlı ülkesinin her yerinde, bu mezhebe göre fetva ve hüküm vermekle yükümlü tutulmuş oldu. Fakat halk, ibadet konularında kendi mezhebine uymakta serbest bırakıldı.

Günümüzde Türkiye, Balkanlar, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Lehistan, Ukrayna, Kırım, Azerbeycan, Dağıstan, Kafkasya, Kazan, Ofa, Ural, Sibiryâ ve Türkistan Türkleri, Çin, Mançurya ve Japonya müslümanları hanefîdir. Uzakdoğu'da bugüne dek yegâne mezheb olagelmıştır. Afganistan, Horasan, Belücistan, Siyam, Hind, Keşmir ve Pakistan çoğunlukla hanefîdir. Yemen, Aden, Hicaz Mısır ve Filistin'de az, Suriye ve Irakta oldukça

çok sayıda hanefî vardır. Cezayir ve Tunus'ta da hanefîler bulunmaktadır. ^[29]

Dünyadaki müslümanların yaklaşık yarısından fazlası, hatta neredeyse üçte ikisi hanefî mezhebine mensuptur. Hanefî Mezhebi, Türkler arasında hakim mezhep olduğu için, bazı ülkelerde "Türklerin mezhebini" olarak adlandırılır.

Bu geniş etkinlik ve yayılma sonucu, Hanefî Mezhebi, fıkıh kültüründe, hem halk kesiminde, hem de siyasi iktidar kesiminde, en üst düzeyde takdire ulaşan bilginler yetiştirmiş, başka hiçbir mezhebin gerçekleştiremediği ölçüde bol fikhî eser vermiştir. ^[30]

2- Görüşleri

1. Akaidle İlgili Görüşleri:

A) Yöntemi

Havâric, Cehmiyye, Mutezile, Müşebbihe, Kaderiye, Cebriye, Mürcie ve Şia'nın geliştiği bir dönemde yaşayan Ebu Hanife'nin akaid konusundaki görüşleri, Ehl-i sünnet inancının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır. Bu konudaki el-Fıkhu'l-Ekber adlı eseri, Maturidiye inancının temeli olmuştur. ^[31] Yaptığı akaid tartışmalarında, hem nakli, hem de akli delilleri kullanmıştır. Ebu Hanife'ye nisbet edilen eserler de daha çok akaid dairdir.

Ebu Hanife, akaid alanındaki görüşlerinde Hz. Ali'den çok yararlanmış ve onu itikadî problemlere çözüm getiren ilk alim olarak görmüştür.

Ayrıca Hasan Basrî ve Ömer bin Abdilaziz de onun itikadî düşüncelerinde etkili olmuştur. ^[32]

B) Tevhidin Temeli

Ebu Hanife'ye göre, bütün varlıklar Allah tarafından yoktan yaratılmıştır. Her insan, evrendeki düzene bakarak, Allah'ın varlığını kavrayabilir. Bundan dolayı, dinî bir davetle karşılaşmasa bile yetişkin ve akıllı her insan Allah'a inanmakla yükümlüdür. İlâhî zâtın yanısıra, sıfatların hiçbiri de yaratıklara ve onun sıfatlarına benzemez. Allah, sayı yönünden değil, ortağı bulunmaması yönünden birdir. Allah, isim ve sıfatlarıyla ezeli ve ebedidir. Kur'an, Allah kelâmı olup mahluk (yaratılmış) değildir, binizim Kur'an'ı yazışımız ve telaffuz edişimiz mahluktur.

Kulların fiillerini yaratan Allah'tır. Kullar, fiil yapmayı diler ve yapar. Fiilleri yapma gücü, fiilden önce değil, fiil ânında kullara verilmiştir.

Bütün peygamberlerin getirdiği dinlerin temel prensipleri tevhid esasına dayalıdır. Fer'î hükümler (şeriat) ise, farklı olabilir. Allah'a iman edenlerin, Hz. Muhammed'in peygamberliğini de kabul etmesi gerekir. ^[33]

C) İman ve Amel

İman; bilgi, tasdik ve ikrardan oluşur. Bir insanda imamn gerçekleşmesi için, şüpheden arınmış kesin bilgiye sahip olması, ayrıca bu bilginin doğruluğunu kesin olarak tasdik etmesi ve bu kararım sözlü olarak açıklaması gerekir. İman için bunların hiçbiri tek başına yeterli değildir. Bilgi ve tasdik temel unsurdur, ikrar ise dünyevî hükümlerin uygulanması için gerekli talî (ikincil) unsurdur.

Amel, imandan bir cüz olmayıp, dinî hayatta imandan sonra yer alır. Bir mü'minin kâfir olmamakla birlikte, fâsık (günahkâr) olması caizdir.

Günah işlemek mümini imandan çıkarmaz. Mü'minle-rin günahları sebebiyle âhirette görecekları karşılık Allah'a bırakılmalıdır, o dilerse affeder, dilerse azaba uğratır.

İnsanlar kendi beyanlarına, ibadet şekillerine ve dinî âlâmet sayılan kıyafetlerine bakılarak tekfir edilebilirler, kâfir sayılabilirler. Kur'an'da açıkça belirtilen hükümleri kabul etmeyen, günah işlemeyi helal sayan ve Kur'an'm bir harfini bile inkâr eden kimse tekfir edilir. Ancak Kur'an'ı tefsir veya te'vil ederek hükümler çıkararak, yahut Hz. Peygam-ber'e nisbet edilen hadislerle dayalı bazı itikadı hususları benimsemeyen kimse tekfir edilemez.

İman, artıp eksilmez. Bütün mü'minlerin imanı benzerdir.

Peygamberlerden sonra insanların en üstünleri, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'dir. Hz. Peygam-ber'in ashabından her biri hayırla anılır.

Her iyi veya kötü mü'minin arkasında namaz kılmak caizdir.

Ebu Hanife'nin akaide dair görüşlerini, Ebu Cafer et-Tahâvî, daha çok selef anlayışı çerçevesinde, Ebu Mansur el-Matürîdî ise kelimeler çerçevesinde

açıklayıp yaymışlardır.^[34] Ali el-Kari, Edilletu Mu'tekadi Ebî Hanife (Süleymaniye Küt., Damad İbrahim Paşa, No:298/4) adlı risalesinde, Ebu Hanife'nin, Hz. Peygamberin ana-babasının imanı konusundaki görüşlerini delillendirmiştir.^[35]

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

Ebu Hanife, ilmî tartışmaların yanı sıra, ticaretle de meşgul olması dolayısıyla, daima hayatın ve fikhî problemlerin içinde bulunmuş, karşılaştığı meseleler veya kendisine yöneltilen sorularla ilgili olarak sayısız ictehad yapmıştır. Ancak bunları yazmadığı gibi, içtihat metodunu açıklayan herhangi bir eser de bırakmamıştır.^[36]

A) Hukuk Yöntemi ve İctihat Felsefesi

Ebu Hanife'nin hukuk yöntemi ve ictehad felsefesi şöyledir:

1) Önce Kur'an a başvururdu. Her türlü lafzî delâleti, sözcükler arasındaki metodolojik ilişkiyi gözönünde tutmuştu. Ayetlerin açık, genel ve doğrudan ifadelerini esas almıştır.

2) Kur'an'da bir hüküm bulamadığı zaman Sünnete başvururdu. Sünnetin delil olarak alınmasının önemi ve gerekliliği Ebu Hanife'nin ictehad ve fetvalarında da açıkça görülür. Ebu Hanife'nin ictehad şurasında birçok hadis hafızı bulunurdu. Hadislerin şahinliğini kabul konusunda çok titizdi.^[37]

3) Sünnette de bulamazsa, bilginlerin icmâsını kabul ederdi.

4) İcma bulunmazsa, sahabilerin söz ve uygulamalarına bakardı. Sahabilerin ittifak ettikleri görüşü tartışmasız benimser, ihtilafa düşmeleri halinde içlerinden birinin görüşünü tercih ederdi.

S*ahabeden sonra gelen neslin (tabiîn) görüş ve fetvalarına uymayı zorunlu görmez. Bu konuda şöyle derdi: "Hasan Basrî, İbrahim en-Nehaî, Saîd bin el-Müseyyeb'e gelince, biz de onlar gibi ictehad ederiz."^[38]

5) Bunlardan sonra kıyasa başvururdu. Ebu Hanife, kıyas metodunu en çok kullanan hukukçudur. Bulduğu bölge karmaşık birçok olayın meydana geldiği ve çözümünün arandığı bir yerd. Kıyasa sıkça başvurduğu doğru ise de, bu sebeple eleştirilmesi doğru olmaz. Ebu Hanife'de göze çarpan farklılık, kıyası belli bir sistem ve kurala bağlamak, onu sıkça kullanmak ve henüz meydana gelmemiş farazi (varsayımlı) olaylara uygulamaktan ibarettir.^[39] Bu tutumu, olayların ve toplumun ardından değil, önünden gitmesini sağlıyordu.

6) Kıyas bazan katı bir sonuç verirse, kolaylık esasına dayanan istihsan prensibine başvurur ve onu ustalıklarla kullanırdı. Kıyas sonucu vardığı hüküm genel olarak dinin ruhuna, prensip ve amaçlarına uygun düşmezse, ilk bakışta görülmemeyen, ancak biraz düşünmekle bulunabilecek müessir illet (belirleyici nitelik) yöntemine dayalı ictehad yapardı.^[40]

7) Örf ve teamül (gelenek) de önemli bir delildir. Ticari hayatı iyi bilişi, hukukun kaynakları arasında bu esasa çok iyi yer ve değer vermesinde etkili olmuştur. Naslara aykırı olmayan örf sahihtir, aykırı düşen ise fâsid örfdür. Farklı kültür ve geleneklere sahip grupların birlikte yaşadığı Irak binolgesinde yaşamış olması, Hicaz bölgesinde hakim geleneksel sosyal yapı ve anlayıştan daha az etkilenmesine, birçok konuda Örfü ve toplumsal gerçeği esas alan farklı yorum ve ictehadlara zemin hazırlamıştır. Hanefî Mezhebinin Araplar dışındaki müslümanlar arasında yaygınlık kazanmasının bir sebebi de bu olmalıdır.^[41]

B) Hukuk Düşüncesinin Gelişimi ve Özellikleri

Ebu Hanife'nin fikhında şahsiyetinin, içinde bulunduğu dönem ve şartların, şahsî görüş ve eğilimlerinin, re'y ve ictehad anlayışının, ilmî çevrenin, ders aldığı ve görüştüğü âlimlerin etkisi olmuştur. Yaptığı seyahatler ve görüşmeler sayesinde, hadisçilerle ilişki kurmuş, Mekke, Medine ve Ehl-i Beyt fikhından faydalanmıştır. Böylece İslâm ümmetinin fikhî mirasını değişik kanallardan özümseme, farklı eğilim ve bakış açılarını kendi şahsî birikim, yöntem ve yeteneğiyle birleştirme imkânı bulmuştur.^[42]

Kendisine intikal eden fikhî kuralları, görüşleri, âyet ve hadislerle ilgili yorumları içinde bulunduğu ortam, insanların ihtiyacı ve dinin genel ilke ve amaçları açısından yeniden değerlendirme, sınırlı naslarla sınırsız olaylar, naklin hükmü ile akim yorumu, hadis ile re'y arasında makul bir ahenk

kurma imkânını yakalamıştır. Ebu Hanife'nin Kuranın genel ilkelerini, örf ve âdeti, kamu yararını gözetmesi ve istihsanı sıkça kullanması bu gayretin sonucudur. [43]

Ebu Hanife'nin ticaret hayatının içinde bulunması ve insanların sorun ve ihtiyaçlarını yakından tanınması, ictihad-larının kabul ve uygulama şansını arttırmıştır. [44]

Ebu Hanife, ticarî işleri açıklık ve belirlilik, faizden uzak olma, örf ve ihtiyaca uygunluk, dürüstlük ve güven şeklinde dört temel üzerine oturtmuş, bütün hukuk dallarında şahsî girişim ve sorumluluğu, kişi hak ve hürriyetlerini ilke edinmiştir. Kadınlar, zimmiler ve müste'minler (yabancı) hakkındaki görüşleri daha hoşgörülüdür. Muamelât ve ibadetlerde kolaylık, fakirin ve zayıfın korunması, insan tasarruflarının imkân ölçüsünde meşru sayılması, devlet başkanının şahsında devletin hâkimiyetinin gözetilmesi dayandığı ilkelerdir. [45]

İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin kurduğu fıkıh (hukuk) akademisinde toplantı Kur'an tilâvetiyle başlardı. Henüz tahsil dönemindeki öğrenciler ile halk bu akademideki tartışmalara alınmazdı. 54 üyeden kurulu heyet, üç grup halinde çalışıyordu: 40 üyelik genel kurulda, hukukî meseleler özgür bir ortamda tartışılırdı. 10 kişiden kurulu teknik komite, bâb ve fasılları düzenlerdi. 4 üyeden kurulu özel komite ise, Kur'an hafızları gibi fıkıh ezberlerdi. Bu tarzda çalışan akademide, Ebu Hanife tarafından yarım milyon civarında hukukî sorun konusunda karar verildiği söylenir. Seksenüç-bin kadarı, Ebu Hanife'nin kendi çıkarımlarıydı. Buradan da anlaşılacağı üzere Ebu Hanife, yalnızca olmuş günlük hukukî olaylara fetva ve hüküm aramakla kalmamış, farazi (henüz olmamış, olması varsayılan) meseleler üzerinde de durmuştu. Hiç olmamış, ama olması muhtemel ve düşünülen farazî meselelere yer vermiştir. Kıyas ve istihsan gibi akli yorum yöntemleriyle, farazî-takdirî (varsayımçı/kurgucu) fikhin da sistemleştiricisi olmuştur. Ayrıca, fıkıh meselelerini kitab, bab ve fasıl gibi başlıklar altında ele almanın da öncüsüdür. [46]

İmam Malik, Muvatta'da bu sisteme büyük ölçüde dayanmıştır. Daha sonraki hemen bütün fıkıh kitapları da bu sisteme göre yazılmıştır. Ebu Hanife, yeni bir görüşü benimserse, önceki görüşünden vazgeçerdi. Sahih bir hadis öğrenirse kendi görüşünü terkederdi. İctihat konusunda şöyle derdi: "Nereden söylediğimizi (hükümümüzün delil ve kaynağını) inceleyip öğrenmeden bizim görüşümüzle fetva vermek, kimseye helal değildir." "Bu, benim reyimdir ve elde edebildiğim reylerin en iyi-sidir. Bundan daha iyisini bulan olursa, onu kabul ederiz." [47]

Ebu Hanife'nin, hukukun gelişimi alanındaki özgün katkılarından birisi de, mahkeme kararlarının ilmî inceleme ve eleştirisidir. Ebu Hanife, düşünce hürriyetini ve muhalefet hakkını, yanlış bir karar verdiğinde, mahkeme yargıçlarına karşı da kullanır ve yanlış olanı açıkça söylerdi. [48]

Çünkü ona göre, yargıya saygının anlamı, mahkemeleri ve yargıçları doğru olmayan kararlar vermeye bırakmak değildir. Ebu Hanife'nin hukuk alanındaki özgün katkıları; hukuk kurallarının sistemleştirilmesi, farazi (varsayımçı/kur-gucu) fikhî geliştirmesi, mahkeme kararları inceleme ve eleştirisi biçiminde özetlenebilir. Bu yüzden, İmam Şafiî, çok haklıdır: "İnsanlar, fıkıh konusunda, Ebu Hanife'ye muhtaçtır." [49]

Yine aynı gerekçeyle, Ebu Hanife'nin, hocalarının ve öğrencilerinin hukukun gelişimine yaptıkları hizmetler, şu tekerlemede özlüce belirtilmiştir: "Fıkıhı Abdullah bin Mes'ud etti; Alkame suladı; İbrahim biçti (hasad etti); Ham-mad harmanladı; Ebu Hanife öğüttü; Ebu Yusuf hamur kardı; Muhammed ekmeğe yaptı. Başkaları, onun ekmeğinden yiyorlar." [50]

3. Siyasî Görüş ve Tutumları:

A) Siyasî Düşüncesinin Oluşumu

Ebu Hanife'nin ömrünün 52 yılı Emevîler, 18 yılı Abbasîler döneminde geçti. Emevî halifesi Abdülmelik bin Mervan'dan (685-705) başlayarak, son halife II. Mervan zamanına (744-750) kadar geçen bütün olaylara tanık oldu. Ayrıca hilafetin Emevîlerden Abbasîlere geçişini ve Abbasî halifelerinden Ebu'l-Abbas el-Seffâh (750-754) ile Ebu Ca'fer el-Mansur (754-775) zamanında gelişen olayları da yakından gördü. [51] Bütün bu olaylara yakından tanık oldu ve pekçok siyasî çalkantının gerçekleştiği Küfe'deki halkın psikolojisini iyi tanıyordu. Ayrıca Küfe, pekçok siyasî anlayışın canlı bir biçimde yer aldığı ve hem birbirleriyle, hem de merkezî iktidarla çetin bir mücadele içinde olan bir yerleşim merkeziydi. Ebu Hanife, böyle bir ortamda uzlaştırıcı ve ortayolcu bir siyasî anlayışın temsilcisi oldu.

Ebu Hanife'nin siyasî anlayışı "temekkün" olarak ifade edilir. Temekkün; teslimiyet, sabır ve gökten çözüm beklemek'ile ölçüp biçilmemiş ayaklanma ve devrim arasında ayırıcı bir sınırdır. [52]

B) Halife Seçimi

Ebu Hanife'ye göre, halifenin genel seçimi, iktidarı ele geçirmesinden önce olmalıdır. [53] Yaşadığı devirde fâsık (günahkâr) ve zâlimin imameti konusunda iki görüş çatışıyordu: 1) Haricilere ve Şia'ya göre, zâlimin ve fâsıkın imameti asla caiz değildir, bunun gölgesinde müslümanların hiçbir cemaat işi yapmaları caiz olmaz. 2) Mürcie'ye göre ise, zâlim ve fâsıkın imameti devam ettiği sürece bu işler sahih olarak kalır. Ebu Hanife bu iki görüş arasında ortayolcu bir görüşü savundu: "İyi veya günahkâr her müslümanın arkasında namaz kılmak caizdir. Müslümanların iyi veya günahkâr ulu'l-emriyle (başkanıyla) beraberce hac ve cihad kıyamete kadar devam eder, hiçbir şey onları iptal edemez ve bozamaz." [54]

Ebu Hanife hak (âdil) imam ile fiilî imam arasında bir ayrım yapar. Yaşadığı kaygan siyasî zeminde, hak imamın bulunmaması durumunda müslüm anı arın cemaat işlerinin, fiilî imamın imameti meşru olmasa bile, şer'î biçimde devam ettiğini savunmuştur. [55]

Arap kökenli olmayan Ebu Hanife, halifenin Ku-reys'ten olması şartını aramaz.

C) Muhalefet Hürriyeti ve Direnme Hakkı

Ebu Hanife'ye göre, düşünce ve muhalefet hürriyeti, müslümanlar için hem garanti edilmiş bir haktır, hem de görevdir. Bu, iyiliği emredip kötülükten alıkoyma durumunda olur. Mürcie'nin, yöneticilerin risk ve zulümlerine muhalefet ruhunu söndürmesine de, iktidarın muhalefeti susturma ve bastırma yoluna başvurmasına da karşı çıkan Ebu Hanife, muhalefet ruhunu diriltmek ve sınırlarını açıklamak üzere, sözü ve eylemiyle ortaya çıkmıştır. [57]

Ebu Hanife'ye göre, meşru halifeye ve onun meşru ve âdil hükümetine karşı çıkmak, çağının imamını kınamak, hatta fiilen silahlı ayaklanmaya girişmedikçe ve ülkede korku ve üzüntü salmadıkça, öldüreceğini açıklamaktan dolayı muhalif bir kişiyi hapsedmek veya cezalandırmak caiz değildir. [58]

Ebu Hanife, zâlimin imametinin sadece bâtil olmadığı, ona karşı ayaklanmanın (direnme hakkının) caiz, hatta gerekli olduğu görüşündedir. Ama bu, zâlim-fâsıkın yerine âdü-sâlihın geleceği şekilde başarı sebeplerinin bulunması, bunun yanısıra kuvvetlerin dağıtılması ve canların kaybedilmesi dışında bir sonucun doğmaması şartıyla yapılabilir. [59]

Ebu Hanife, muhalefet ve direnme hakkı konusundaki görüşlerini sadece savunmakla yetinmedi, ayrıca uygulamaya da koydu. Bu tutumunu, hem Emevîler, hem de Abbasîler döneminde sürdürdü.

Emevîler döneminde meydana gelen iki büyük isyanda Ebu Hanife, isyancılar yanında yer almıştır. Bunlardan birincisi, Zeyd bin Ali'nin 121/739 yılında Hişam bin Abdilme-lik'e karşı ayaklanmasıdır. Burada önemli olan, ayaklanmaya karşı Ebu Hanife'nin takındığı tutumdur. Çünkü Ebu Hanife'nin insanlara nasihat etmesinin ve yanında yer almalarını emretmesinin yanısıra, Zeyd'e malıyla da yardım ettiğini görüyoruz. Hatta Ebu Hanife, Zeyd'in bu ayaklanmasını, hakkın yanında olması açısından, Hz. Peygamber'in (sa) Bedir'e çıkışına benzetmiştir. Ancak, Zeyd bin Ali'nin kendisiyle birlikte ayaklanmasını isteyen mektubu gelince, elçiye şöyle dedi: "Şayet insanların onu yardımsız bırakmayacağını ve gerçekten onunla birlikte olacaklarını bilsem, ona uyar ve kendisine muhalefet edenlere karşı birlikte savaşırdım. Çünkü hak imam odur. Ama korkarım ki atası (Hz. Hüseyin) gibi onu da yardımsız bırakacaklardır. Fakat malımla ona yardım ediyorum ki bununla kendisine muhalefet edene karşı güçlensin." [60]

O, Zeyd bin Ali ayaklandığında, Şia'nın Kûfe'deki tarihini biliyor, daha önce Hz. Ali'yi yardımsız bırakan bu insanların psikolojisini yakından tanıyordu. Bunun doğrulayıcısı olarak şu olayı görüyoruz: (İbnu'l-Abbas'ın torunu) Davud bin Ali, Zeyd bin Ali'yi o sıradaki Kûfe halkının mazeret uydurmasından sakındırıyor ve ayaklanmasını önlemeye çalışıyordu. Ebu Hanife, Kûfe halkına da güvenmezdi. Ayaklanmayı Kûfe halkına mahsus görüyor, hazırlıkları yeterli bulmuyordu, çünkü bunun için altı aydan daha fazla bir hazırlık yapılmamıştı. Bu seseple, bu ayaklanmanın başarılı olmayacağını düşünüyordu. Çünkü güçlü olarak doğmak için yeterli hazırlık yapılmamıştı. Böylelikle de "temekkün" şartını taşıyordu. [61]

Bu ayaklanma 122/740'ta Zeyd'in öldürülmesiyle sona erdi. Daha sonra oğlu Yahya, 125/743'te Horasan'da ayaklanmış, o da öldürülmüştür. Ebu Hanife'nin tanık olduğu ikinci ayaklanma, en-Nef-su z-Zekiyye denilen, Muhammed bin Abdullah'ın Medine'de, kardeşi İbinrahim'in Irak'ta ayaklanmalarıdır. Bu ikisi Hz. Hasan in torunlarından. Ayaklanmaları 145/762'de olmuştur. Bu sırada Ebu Hanife ilmî otoritesinin, konumunun ve etkisinin doruğundaydı. Ayrıca bu hareket, önceki gibi bir kaç aylık bir ürün değildi. Bilakis Emevîler devrinden beri devam ediyordu. Hatta bizzat Mansur bile en-Nefsu'z-Zekiy-yeye bey'at etmişti. Emevîlere karşı ayaklanma isteğindeki-lerin de pekçoğu böyle yapmıştı. Abbasî devleti kurulunca, bunlar gizlice çalışmaya devam ettiler ve Horasan, Rey, Arap yarımadası, Yemen ve Kuzey Afrika'da gizli propagandaya başladılar. en-Nefsu'z-Zekiyye, Hicaz'da ve Kûfe'de kendisine birer merkez edindi. Emri altında kendisini korumak amacıyla 100.000 kılıç vardı. Mansur onların gücünü yakından biliyordu. Çünkü o Abbasî devletinin kuruluşuna yol açan Abbasî propagandasını temsil ediyordu. Bu yüzden bu hareketi ezmek için kendisini birkaç yıl tutuverdi. Bu yolda en acımasız sertliklere baş vuruyordu. en-Nefsu'z-Zekiyye'nin ayaklanması fiilen 145/762 Recep ayında başladı. O sırada Mansur, Bağdat'ın kuruluşunu bırakarak devletin temellerinin sarsılacağı endişesiyle Kûfe'ye gitti. Ebu Hanife'nin, burada önceki ayaklanmaya göre daha kuvvetli bir tutum aldığı görülür. Bu tutum, teorik olarak savunduğuyla tam bir uygunluk gösterir. Mansur, Kûfe'deyken bu harekete açıktan destek verdi, hatta Ebu Hanife'nin öğrencileri hepsinin kökünü kazıyacağından endişe ediyordu. Ebu Hanife insanları en-Nefsu'z-Zekiyye'nin kardeşi İbrahim'le birlikte ayaklanma yapmak ve ona bey'at etmek üzere cesaretlendirmeye ve teşvik etmeye

başladı, hatta onunla birlikte ayaklanmanın elli veya yetmiş defa hac yapmaktan daha üstün olduğu fetvasını verdi. [62]

Ebu Hanife bu ayaklanmada önemli rol oynamıştır. Bu, el-Mansur'un en yüksek komutanı, güvendiği ve danıştığı kişilerden biri olan el-Hasan bin Kahtaba'yı, en-Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim'le savaştan alıkoyması sırasında olmuştur. [63]

Böylelikle Ebu Hanife her iki ayaklanmada da, devrim ve ayaklanma (direnme hakkı) konusunda söyledikleriyle tam bir tutarlılık içindeydi. Çünkü, temekkün şartı bulununca, bu şartı taşıyan meşru ayaklanmaya katılmaktan geri durmadı. Böylelikle, Ebu Hanife'nin bu şartı nazarı olarak ifade ettiğini ve pratik olarak uyguladığını görüyoruz. Bunun sonucunda da onun görüşü, kendisini temekkün ekolüne mensup kılan belirgin bir karakteri olmuştur.

Hz. Ali'nin torunlarından Zeyd'in ve oğlu Yahya'nın Emevîlerce öldürülmesi, âlimlerin Emevî hilafetine güvenlerini sarsmış, açıktan eleştirmeye yol açmış ve sonuçta hilâfet sarsılıp yıkılmıştır. Son Emevî halifesi 2. Mervan, gönüllerini almak ve yönetime karşı muhalefetlerini yumuşatmak için Irak valisi İbn Hubeyre aracılığıyla birçok âlime görevler önermiştir. Ebu Hanife'ye Kûfe kadılığı veya Beytülmal emniyeti önerilmiş, bütün baskılara rağmen kabul etmeyince hapsedilmiş ve dövülmüştür. 130/747 yılındaki bu olayda, sağlığı bozulduğu için Ebu Hanife hapisten çıkarılınca, Mekke'ye gitmiş ve Abbasîler işbaşına geçinceye kadar orada kalmıştır. [64]

Bu sırada Zeyd bin Ali'nin Tâlibu'l-Hak denilen torunu Abdullah bin Yahya, Yemende 130/748 de ayaklanmış, 2. Mervan'ın gönderdiği ordu onu da şehit etmişti. [65]

D) Abbasî İktidarıyla İlişkileri

Emevîler dönemindeki bu acı olaylardan sonra Ebu Hanife, Hz. Ali evladının haklarını koruyacağını söyleyen Abbasilerden ümitvar olduğu için Kûfe'ye dönerek, çevresin-dekilerle birlikte Ebu'l-Abbas el-Seffah'a bey'at etmiştir. Ancak Irak'taki karışıklığın sürmekte olduğunu gördüğü için,

yeniden Mekke'ye gitmiştir. Abbasî halifesi Mansur zamanında, ortalık yatışınca, Kûfe'ye dönmüş ve derslerini sürdürmüştür. [66]

Ebu Hanife'nin Abbasîlere karşı takındığı ılımlı tutumu, yukarıda belirtilen en-Nefsu'z-Zekiyye ile kardeşi İbrahim'in ayaklanıp öldürülmesine, 140/758'den beri hapiste olan babalarının 145/762 'de hapisteyken Ölmesine kadar sürmüştür. Bu zamana kadar derslerinde Abbasîlerin bazı yanlış

tutumlarını eleştirirken, bu olaylarda isyancıları desteklemek gerektiğini açıkça savunmuştur. [67]

Horasan fukahasının meşhurlarından biri olan İbrahim es-Sâig'in iyiliği emredip kötülükten alıkoymanın farz olup olmadığı sorusuna Ebu Hanife, "Şehidlerin en üstünü Hz. Hamza ve zâlim imama karşı iyiliği emredip kötülükten alıkoymadığından dolayı katledilen adamdır." şeklindeki Hz. Peygamber'in (sa) hadisini okuyarak cevap vermiştir. Ebu Hanife'nin bu sözü, İbrahim es-Sâig'de büyük bir etki yaptı. Horasan'a dönünce, Abbasî Devletinin kurucusu Ebu Müslim el-Horasânî'nin (ö. 136/754) zulmünü ve haksız yere kan dökmesini açıktan tenkit ederek bunlardan alıkoymaya

devam etti, sonunda Ebu Müslim onu katletti. [68]

149/765'te Musul halkı isyan etmişti. Abbasî halifesi Mansur, daha önceki ayaklanmalarında ikinci kez isyan ederlerse kanlarının ve mallarının kendisine helal olacağına dair kendilerinden söz almıştı. İkinci defa ayaklanınca Mansur, içlerinde Ebu Hanifenin de bulunduğu büyük fukahayı çağırdı ve bu anlaşmaya göre kanlarının ve mallarının kendisine helal olup olmadığına dair fetva istedi. Mevcut bütün fukaha anlaşmaya dayanarak, "Affedersen, sen affedicsin, cezalandırır san hak ettiklerinden dolayıdır." dediler, Ebu Hanife ise ona, "Musul halkından elini çek,

onların kanları sana helal değildir." dedi. Mansur bundan hoşnut olmadı. [69]

Yaşadığı siyasî olayları çok iyi gözleyen ve kavrayan Ebu Hanife, Emevî iktidarına olduğu gibi, İbbaşî iktidarına karşı da çekingen bir tutum takınmıştır. [70]

3- Eserleri

1. Hukukla İlgili Eserleri

A) Hukuk Yazımına Katkısı

Ebu Hanife İslâm hukukunu sistemleştirmesine, tertip ve düzene sokmasına, farazî (kurgucu) fikhî geliştirerek hukukî meseleleri çoğaltmasına rağmen, fikhî ile ilgili bizzat kendisi tarafından yazılmış herhangi bir esere sahip değildir. Onun hukukla ilgili oldukça kabarık bir yekûn oluşturan meselelerini, re'y ve kıyaslarını kaydeden, kitaplar halinde yazan önemli öğrencilerinden Ebu Yusuf, Muhammed ve diğerleridir.

Ebu Hanife, fikhî meseleleri, geniş tabanlı içtihat şûrası sayılabilecek ders halkasında istişareye açıp çeşitli müzakerelerden sonra ortaya çıkan çözümleri öğrencilerine yazdırdığı için, öğrencisi Muhammed bin Hasan eş-Şeybanî'nin kaleme aldığı zâhiru'r-rivaye metinleri, ona isnat edilen ve

Hanefilerce de kendisine ait olduğunda ittifak bulunan görüş ve içtihatları içeren sağlam kaynaklar olarak değerlendirilebilir. [71]

Fikhî konusunda bir eser tedvin etmemesine rağmen, çok sistemli bir hukuk eğitimi uyguladığından, ileri gelen talebeleri, onun hukukun tüm konularıyla ilgili sözlerini ezberliyor veya yazıyorlardı, hatta bizzat Ebu Hanife uzun müşavere ve müzakereler sonunda hukuk meclisinde, belki daha yerinde bir deyimle hukuk akademisinde oluşan görüşleri dikte ederdi. Talebelerinin onun hukukî görüşlerini yazmasının, bizzat kendisinin kitap yazmasını engellemediği gözden uzak tutulmamalıdır; zira, fakih kendi re'ylerini, yine bizzat kendisi en iyi ve en doğru biçimde ifadelendirir.

Talebelerinin nakletmiş olduğu görüşleri delilsiz kaydedilmiştir; ancak eser, meşhur hadis, sahabe fetvası veya tabi'in'den birinin rey'i varsa, meseleyle birlikte verilmiştir. Böyle durumlarda onun kıyas ve istihsanları -Ebu Yusufun eserleri dışında-gayet az zikrolunur. Bizler böylelikle onun kıyas ve istihsan-larıyla doğrudan doğruya pek az karşılaşabiliyoruz. Bu büyük öğrencilerinin, üstadlarının mezhebini yazılı bir şekilde sonrakilere nakletmeleri, Ebu Hanife'nin konumunu çok yükseltmiştir. Nakledenler de birer büyük imam olduklarından, kendisi İmam-ı Azam(en büyük imam) sanına lâyıkıyla hak kazanmıştır.

Ebu Hanife'nin yaşadığı devirde hukukun tedviniyle (yazımıyla) ilgili çalışmalar henüz tam anlamıyla gelişmiş bir özellik taşımamaktaydı. Yalnızca Kur'an-ı Kerim yazılmıştı; hadislerin yazımından ise hâlâ çekinenler bulunmaktaydı. Ebu Hanife'den sonra bilginler hadisleri, fetvaları, fikhî ve hatta yargı kararlarını bile yazmaya ihtiyaç duydular ve bunu alışkanlık haline getirdiler. Bazı yazarlarca ileri sürülen Ebu Hanife'nin fikhî kitabı yazdığı veya fikhî tedvin ettiği görüşü, böylece talebelerinin kendi nezareti altında yazması ve bazan onun gözden geçirmesi, uygun olanları bırakıp, yanlış olanları düzeltmesi çerçevesinde sınırlı kalmaktadır.

Ölümünden pek az sonra başlayıp, o zamandan bugüne kadar mezhebi yaşayan imamın, hiç bir eseri kalmamış olacağına marnlamaz. Fakat o çağlarda imamlar henüz eserlerini kendileri yazmaz, öğrencilerine imla ettirirlerdi. Hane-filer arasında mütevatir olduğuna inanılan zâhiru'r-rivaye metinlerinde kendisine isnad olunan meselelerin ona ait olduğundan şüphe edemeyiz. Hatta bu meselelerin veciz metinlerine bile imamın kendi sözü olarak bakılabilir. Bu sebepten olacak, mezhebin yazarları, eserlerinde bu ifadeleri aynen saklamaya çalışmışlardır. Şu halde amelî fikhîta Ebu

Hanife'ye isnad ederek belirtilen meselelerin hepsi de onun eseri sayılmalıdır. [72]

B) el-Fikhul-Ekber

el-Fıkhu'l-Ekber adlı eserinin akaide ait olmayıp, 60.000 veya daha fazla meseleyi içine alacak şekilde fıkhı ait olduğu görüşünü ileri sürenler bulunmaktaysa da, bugün elimizde böyle bir kitap bulunmaması yanında, ayrıca yaygın olan görüş, bu kitabın akaidle ilgili olduğudur.

Ebu Hanife'den nakledilen bazı meseleleri inceleyen kimi Avrupalı araştırmacılar, bu re'ylerin gerçekten ona ait olup olmadığı konusunda şüpheler uyandırmak istemektedirler. Bunlara göre nakledilen görüşler, onun görüşleri olmayabilir. Dayanakları da Ebu Hanife'nin hayatını, devrini, içinde yaşadığı şartları anlatan güvenilir kaynakların azlığı düşüncesidir. Oysa nakledenler bizzat kendisini görmüşler, onunla konuşmuşlardır, ayrıca hepsi de güvenilir ve fazilet sahibi kişilerdir, kesinlikle sözlerine yalan katmakla itham olunamazlar. [73]

C) Kitabur-Re'y

Ebu Hanife'ye, Kitabur-Re'y adıyla usûlul-fıkha dair bir eser atfedilirse de, böyle bir eseri bize kadar gelmemiştir. [74]

2. Akaid ve Kelâmla İlgili Eserleri

A) el-Fıkhu'l-Ekber [75]

Ebu Hanife'nin eskiden beri eserlerinden en makbul tutulanı ve en şöhretlisi olan el-Fıkhu'l-Ekber, her ne kadar fıkıh ismini taşımaktaysa da, fıkıhın bilinen konularından herhangi birini içine almaz; zira ilk zamanlarda fıkıh deyişi, Kitap ve Sünnet'ten anlaşılan her şey için kullanılmış, kapsamı oldukça geniş tutulmuştur, ancak daha sonraları bu deyim yalnızca amelî hayata özgü kılınmıştır. Eser akaidle (teoloji) ilgili olarak yazılan ilk eserlerden biri sayılır. Belirtilen gerekçeyle o devirde iman konuları fıkıhtan ayrılmadığından - hatta bu konulara i'tikadî fıkıh dendiğinden - esere muhtemelen bu isim verilmiştir. Kitap ehl-i sünnet akidesini kısa, özlü ve son derece kapsamlı bir şekilde ifadelendirmektedir.

Kitapta peygamberlerden sonra en faziletli insanlar, sırasıyla dört halife olarak belirtilmektedir. Oysa bütün me-nakıb kitaplarındaki rivayetler, Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün tuttuğunda birleşir. Bir senede dayanan bu son rivayetler, senedi olmayan bir metinden daha kuvvetlidir. Kimi i'tikadî meseleler, ondan önceki çağda ve hatta bizzat onun devrinde hiçbir şekilde söz konusu edilemezdi. Elde bulunan kaynakların hiçbirinde, onun çağdaşlarından veya öncekilerden birinin mucize, keramet ve istidrac (kâfirin olağanüstü durumları) arasındaki farkı anlattığı görülmez. Bu gibi meseleler, tasavvuf meydana çıktıktan sonra kelam bilginlerince söz konusu edilmeye başlanmıştır. Bütün bu durumlar, belirtilen meselelerin, esere sonradan ilave olduğu düşüncesine götürmektedir, ya da eser Matürîdî ve Eş'arî mezheplerinin görüşlerine göre o sırada yeniden yazılmıştır. el-Fıkhu'l-Ekber in, ayn silsilelerle, zamanımıza kadar gelen ve birbirinden az çok farklı üç nüshası bulunmaktadır:

1) Birinci nüsha, Ebu Hanife'nin oğlu Hammad yoluyla rivayet edilmiştir. İlk şekli tam olarak muhafaza edilememiştir, fakat şerhleriyle birlikte kaynaşmış olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Bu yüzden ayırıldılması tahmine veya asıl metin nüshasının bulunmasına bağlı kalmıştır. Ebu Mansur el-Maturîdî'ye nisbet edilen şerhin ona ait olduğu söz götürmektedir. (Mecmu'atu Şurûhi'l-Fıkhi'l-Ekber, Hay-darabad 1321). İmam Maturîdî'ye ait olduğu ifade edilen bu eserde Eş'arîlere karşı cevaplar bulunmaktadır. Oysa el-Maturîdî (5.332) ile Eş'arî (Ö.333) çağdaşlardır. Bu durum, kitabın el-Eş'arî'den sonra yazılmış olduğunu gösterir. Bu nüsha, 1324Tte Delhi'de basılmıştır. [76]

2) Ebu Hanife'ye nisbet edilmede şöhret bulan ikinci nüsha, oğlu Hammad, öğrencileri Ebu Yusuf ve Ebu Mutî bin Abdillâh el-Belhî (ö. 177/794) tarafından rivayet edilmiştir. Eski yazmaları, Türkiye kütüphanelerinden başka Viyana, British Museum, Kahire Darul-Kutubi'l-Mısriyye, VII /353'te bulunur. Eski devirlerden başlayarak yapılan şerhler de (sayıları onbeş kadar) bu nüsha üzerindedir: [77] 1) Eser, Ebu'l-Leys es-Semerkandî (Ö.383/993) tarafından şerhedilmiştir (Kahire Darul-Kutubi'l-Mısriyye, 11/43) 2) Ali el-Bezdevînin (ö.488/1095) de bu eser üzerinde bir şerhi vardır. (Yay. Lord Stanley, London 1862). el-Bezdevînin bu şerhine,

Ebu'l-Munteha (ö. 930/ 1532) tarafından haşiyelenmiştir (Kazan 1896, Delhi 1306, İstanbul 1307). 3) Aliyyu'l-Kari (ö.1014/1605) tarafından yazılan el-Menhecû'l-Ezher adlı şerh dilimize de çevrilmiştir (Taşkend, 1312 ve Kazan; Fıkhu'l-Ekber Şerhi, Çev. Yunus Vehbi Yavuz, İstanbul ty.). 4) İsmâ'il bin İshak el-Hatîrî {Selimağa Küt.,587), 5) Mu'inuddîn Ebul-Hasen Ata'ullah bin Muhammed el-Karşavî (Kazan 1890) de şerhedenler arasındadır. 6) Ahmed bin Muhammed el-Mağnisevî (10/16.yüzyıl) / Şerhu'l-Fıkhi'l-Ekber, Kazan 1896. 7) Abdulkadir Selhetî / Dururu'l-Enhur, Kahire 1368. el-Fıkhu'l-Ekber üstüne yazılan bu ve diğer şerhlerin bazıları Türkiye ile Hind, bazıları da Avrupa kütüphanelerinde bulunur. Müstakimzade Süleyman (1202/1787) ve diğer birçok kişi tarafından dilimize kazandırılan bu eser (nısl. Fıkhu'l-Ekber, çev. Hasan Basri Çantay, Ankara 1982, Diyanet Yay.; birkaç kez yayımlanmıştır), Urduca (Delhi 1289) ve Almancaya da (çev.J.Hell, Jena 1915) çevrilmiştir. Pencapça tercümesi (Lahor 1890), İbrahim bin Hasen el-Kirmanî (ö. 1016/ 1607) tarafından Manzumetu'l-Fıkhi'l-Ekber adıyla nazma alınmıştır.

Bu arada el-Fıkhu'l-Ekber'in Ebu Hanife'ye aidiyetinde de bazı şüpheler bulunduğunu göz önünde tutmalıyız; sözelimi Mu'tezile mensupları onun böyle bir eseri bulunmadığını ısrarla belirtmektedirler. [78]

B) el-Fıkhu'l-Ebsat

Üçüncü nüsha Ebu Hanife'nin talebesi Ebu Mutî' el-Hakem bin Abdillâh el-Belhî'nin rivayeti ile Vekil Ali İskender Pîrî'nin mukaddime ve notlarıyla Urdu diline tercümesi, 1307'de basılmıştır. Atâ el-Curcânî tarafından şerhedilmiştir. el-Fıkhu'l-Ebsat olarak isimlendirilen ve böylece meşhur olan bu eser ayrıca M. Zahid el-Kevserî tarafından da tahkik edilerek yayımlanmıştır (Kahire 1368/1949). Kitap Ebu Ha-iiife'ye yöneltilen i'tikadî sorulara verdiği cevapları içine alır.

Ebu Mutî' tarafından yazılmış ve muhtemelen 10. asırda yazılan başka bir eserle karıştırılmıştır. İlk el-Fıkhu'l-Ekber ile sonraki karşılaştırıldığında, sonrakinin bilhale çıkan i'tikadî mezheplere verilen cevapları da içine aldığı ve daha geniş olduğu gözlenebilir. Bu eser, Dr .Adil Bebek tarafından

İslâm Akaidinde Ebu Hanife ve el-Fıkhu'l-Ebsat adıyla, yüksek lisans çalışması olarak incelenmiştir (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1984).^[79]

C) el-Alim ve'l-Müte'allim:^[80]

Bu eserde öğrenci Ebu Mukatil bin Süleyman'ın sorduğu akaidle ilgili sorular, Ebu Hanife tarafından cevaplandırılmaktadır. Eser Kahire Daru'l-Kutubi'l-Mısıryye, VII/553' te kayıtlı yazma olarak bulunmaktadır. Yine Mu'tezile mensupları tarafından Ebu Hanife' ye ait olmadığı iddia edilen eserler arasındadır. Oysa el-Bezdevî., C/sülünün mukaddimesinde ve el-Hârizmî, bu eserin Ebu Hanife'ye ait olduğunu belirtmektedirler. el-Alim ve'l-Müte'allim de, M. Zalıid el-Kevserî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1368/1949).

Çok çeşitli baskıları bulunan bu eserler, medreselerde ve diğer dinî öğretim yapan kurumlarda ötedenberi okutula-gelmiştir. Birçok şerhleri ve Türkçe çevirileri de bulunmaktadır.^[81]

D) er-Risale ile'l-Bettî:^[82]

Bu risale Ebu Hanife tarafından Basralı âlim ve kadı Ebu Osman bin Müslim el-Bettî'ye (ö.143/761) gönderilmiştir. Amelin imandan cüz olup olmadığını, imanın artma ve eksilmeyi kabul edip edemeyeceğini tartışmakta ve kendisi hakkında Mürcie' den olduğu iddiasını ve ithamını reddetmektedir. Eserin yazma nüshaları Kahire Daru'l-Kutubi'l-Mısıryye; VII/203,553' te kayıtlıdır; M. Zahid el-Kevserî tarafından yayımlanmıştır (Kahire 1368/ 1949).el-Bezdevî de Ç7J5Û/'ünde bu eseri rivayet ederek kaydeder.^[83]

D) el-Vasıyye:

Bugüne kadar ulaşan ve Avrupa' da, Kahire (Daru'l-Kutubi'l-Mısıryye V/264)'de pekçok yazma nüshaları bulunan kelâmla ilgili bu kısa eserin, Molla Huseyn bin İskender el-Hanefî er-Rumî (Ö.1084/1672) (Haydarabad 1321), Ekme-luddin el-Babertî (ö. 786/1384) ve el-Hadimî tarafından yazılmış şerhleri vardır. el-Babertî'nin şerhi Nuruosmaniyye, Ayasofya, Bayezid (no:2957) ve Selimağa kütüphanelerinde bulunmaktadır;^[84] ayrıca Mısır'da İsmail el-Hatib el-Hacnî'l-nin tashihi ile basılmıştır. Bir başka şerh, Nureddin Efendi el-Üsküdarî'nin (ö.1260/1844) şerhi basılmıştır (İstanbul ty.).^[85]

Sözü edilen bu el-Vasıyye'den başka imama nisbet edilen daha dört vasiyyet bulunmaktadır: 1) el-Vasıyye; Oğlu Hammad'a yapılmıştır; Fatih, Kahire, Berlin, Münich, Paris... kütüphanelerinde bulunur.. 2) el-Vasıyye; öğrencisi Yusuf bin Halid es-Simti' el-Basri' ye yapılmıştır. Cezayir, Berlin, Leiden kütüphanelerinde yazma nüshaları vardır. Bey-pazarlı Ahmed bin Muhammed tarafından yazılan bir şerhi Berlin kütüphanesinde bulunmaktadır. 3) Baş öğrencisi Ebu Yusuf a ait olan el-Vasıyye, Berlin kütüphanesinde bulunur. 4) Kime hitaben yapıldığı belli olmayan el-Vasıyye'nin nüshaları Kahire ve Râmpûr kütüphanelerinde bulunmaktadır.^[86]

el-Vasıyye olarak bilinen ve kelâmla ilgili konuları içine alan asıl eser, Ahmed bin Hanbelinkidir.

Ebu Hanife'nin vasiyyetleri toplu halde Yunus Vehbi Yavuz tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir: İmam-ı Azam'm Vasiyyetleri , İstanbul, 1983 (Çağrı Yayınları).

Osmanlı âlimlerinden Kadı Kemalüddin Ahmed bin Sinan el-Beyâdî (Ö.1096), Ebu Hanife'nin bu dört eserini (el-Vasıyye'lerin yalnızca ilkini dikkate alarak) rivayet yollarını göstermek suretiyle Arapça olarak ve bazı metin parçalarını alarak el-Usûlu l-Munife adıyla kelâm kitapları sisteminde biraraya getirmiş, sonra da İşaretu'l-Meram Min Ibareti'l-İmam adıyla şerhetmiştir(Kahire 1368/ 1949). Bu eser, Dr. İlyas Çelebi tarafından tahkik edilerek ve Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmış ve incelenmiştir {İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin İtikadı Görüşleri, İstanbul 1996, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı yayınları}.

İmam-ı Azamın sayılan bu beş eseri, Doç. Dr. Mustafa Öz tarafından İmam-ı Azamın Beş Eseri adıyla Türkçe'ye çevrilmiş, M. Zahid el-Kevserî'nin yayımladığı metinler de esere eklenmiştir (İstanbul 1992, 2. B. Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay.).^[87]

F) el-Kasidetu'n-Nu'maniyye:

Hz. Peygamber hakkında naat olan bu eserin elyazma nüshası Kahire'de bulunmaktadır; İstanbul (1279, 1298, 1320), İskenderiyye ve Hindistan'da basılmıştır. Satır aralarında kelime kelime İbrahim bin Mehmed el-Yalvâcî'nin Türkçe'ye tercümesi el-Mecmu'atu'l-Kubra da (İstanbul 1276) yayımlanmıştır.^[88] Ayrıca Halil bin Yahya tarafından Sürûru'l-Kulûbi'l-İrfaniyye (İstanbul 1268) adıyla Türkçe, Muhammed A'zam bin Muhammedyâr'm Rahmetu'r-Rahmân (Delhi 1897) adıyla Hintçe şerhi de vardır.^[89]

G) Ma'rifetu'l-Mezâhib:

Avrupa (Râmpûr) ve Hind (Bengal) kütüphanelerinden bazılarında yazma nüshaları bulunmaktadır.^[90] Bu eserin, gerek üslûp ve yazım tekniği açısından, gerekse daha sonraki dönemlerde oluşmuş firkalardan söz edilmesi dolayısıyla, Ebu Hanife'ye ait oluşu şüphelidir.

Bu eser yayımlanmış ve incelenmiştir: Abdülalim İMarife-tul-Mezâhib, Mecelle-i Ulûm-i İslâmiyye, 1/1 (Tahran 1960), s. 163-177. ^[91]

H) Kitabu'r-Red alel-Kaderiyye. ^[92]

Adından, Mutezile mensuplarının görüşlerinin eleştirisi olduğu anlaşılıyor. ^[93]

3. Hadisle İlgili Eserleri

A) el-Müsned

Ebu Hanife' nin hukukî konulardaki hadislerini, rivayetlerini ve mezhebini dayandığı bütün hadisleri içine alan el-Musned'inin rivayet bakımından çok çeşitli nüshaları bulunmaktadır. ^[94]

1) Öğrencilerinden el-Hasen bin Ziyad (ö.204/820) ve oğlu Hammad tarafından rivayet edilmiş, Ebu Yusuf ve Muhammed tarafından yazılmıştır. Ebu Yusuf un rivayeti oğlu Yusuf vasıtasıyla (Kahire Daru'l-Hadis Küt.). Toplama, tertipleme ve konulara ayırma Ebu Hanife'nin, yazma ve nakletme talebelerindedir.

2) Ebu Abdillah Huseyn bin Muhammed bin Husrev el-Belhî (Ö.222) rivayeti İstanbul-Selimağa, el-Ezher ve Kahire Daru'l-Hadis Küt. de bulunmaktadır.

3) Ebu Abdillah Muhammed bin İshak rivayeti (Bat. Suppl.. 84.)

4) Rivayeti belli değil, beşinci asırda bulunmuştur (Kahire Hadis Küt.).

5) Ebu'l-Mu'eyyed Muhammed bin Muhammed el-Havârizmî (Ö.655/1268) de el-Musned'i rivayet ve toplama işine girişmiş ve zeva'idini Cami'u Mesânîdî'l-İmami'l-Azam Ebi Hanife adıyla bir araya getirmiştir (Haydarabad 1332). Kendi ifadesine göre, Suriye'de Ebu Hanife'yi bazıları küçük düşürmüş, onun sayılı birkaç hadis rivayet ettiğini iddia etmiş, Malik ve eş-Şafii'yi Muvatta ve el-Musned'eri dolayısıyla hadiste ilmî derecelerine delil tutmuşlar, bunlar da dinî gayretine dokunduğundan hadis ulemasının ulularından onbeşinin müsnedlerinden bu eserini -tekrarları ve isnadı mükerrer olanları bırakarak- fıkıh bablarına göre derlemiştir. Ancak bunlar içinde en kuvvetli olanının Ebu Yusuf un el-Asâr'ı ile Muhammed'in el-Asâr'ı olduğunu ve mevcut rivayetlerin tereddütsüz Ebu Hanife'ye ulaştığı göz önünde tutulmalıdır.

6) Râvisi belli olmayan bir nüsha Berlin'de bulunmaktadır.

7) Ebu Umeyye Mervan bin Sevban'ın mecmuası Kahire hadis kütüphanesinde.

8) Râvisi belli olmayan nüshalardan bir başkası Top-kapı Sarayı Kütüphanesinde.

9) Musa bin Zekeriyya el-Haskefi'nin derlediği hadisler, bir kitapta toplanmıştır. Bu eser Buhârî'nin el-Edebu'l-Mufred'i kenarında İstanbul'da 1209'da basılmıştır. Bu nüshayı Aliyyu'l-Kârî tarafından Senedu'l-Enam Fi Şerhi Mus-nedi'l-İmam adıyla şerhedilmiştir (Delhi 1312, el-Mucteba'i; Lahor). Nüshanın tercümesi metniyle birlikte Lucknow'da bısıhnıştır. Osman bin Yakub el-Kemahî, 1116 sıralarında metni şerhetmiştir (Berlin Küt.).

10) Hafız Ebu Muhammed el-Harîsî (0.341/ 953), Ebu Hanife' nin hadislerine dikkatle önem vermiş ve üçyüz kadar hadisini bir cilt halinde toplamış, onları Ebu Hanife'nin üs-tadlarına göre tertip etmiştir. Kasım bin Kutlubuga, Ebu Muhammed el-Harîsî'nin rivayetini fıkıh bablarına göre tertiplemiş ve el-Emâlî adıyla şerhetmiştir.

11) Hafız Ebu Bekr el-Makkari de, Ebu Hanife'den nıerfu olarak nakledilen hadisleri derlemiş ve el-Harîsî'nin-kindin daha küçük bir eser yazmıştır.

12) Hafız Ebu Hasen bin Muzaffer de, Musnedu Ebu Hanife adıyla bir eser yazmıştır.

13) Şam'lı Cemaluddin Mahmud bin Ahmed Konevî (Ö.770/1372) bu Musned'i kısaltarak el-Mu'temed, sonra onu şerhederek el-Musned adım vermiştir.

14) Muhammed Abid bin Muhammed Ali de, Ebu Hanife' nin hadislerim Musnedu'l-İmami'l-Azam adıyla toplamıştır (yy. 1309).

15) es-Senbehlî de Ebu Hanife'nin hadislerini Tensîku'n-Nizam Fi Musnedi'l-İmam (Ebi Hanife) adıyla bi-raraya getirmiştir (Kearaçi ty.) el-Musned, M. Selim Köse tarafından dilimize asıl metinler verilerek çevrilmiş ve kısaca şerhedilmiştir (Müsned, İmam-ı Azam, İstanbul 1978,

Şamil Yayınları). ^[95]

2) el-Asâr:

Ebu Hanife'nin hadislerine dair mevcut eserlerden biri Ebu Yusufun el-Asâr'ı, diğeri de İmam Muhammed'in el-Asâr'ıdır. Bunlar dışındaki eserlerinde de onlar Ebu Hanife'nin dayandığı hadisleri toplamışlardır. Bu işi belki derste °nun söylediklerini kaydedip, sonra onları bablara ayırarak bir tertibe koymak suretiyle yapmışlardır. Ebu Yusuf bu rivayetlerin çoğunu toplamış ve onlara el-Asâr adını vermiştir. Muhammed de

aynı işi yapmıştır. Ebu Hanife'den yapılan rivayetlerin büyük bir kısmı her iki kitapta da birlik göstermektedir. ^[96]

Ebu Yusuf-un el-Asâr'ım (Kahire 1355, el-İstikame) oğlu Yusuf babasından, o da üstadı Ebu Hanife'den rivayet eder. Ondaki sonraki rivayet senedi ya Hz. Peygamber'e, ya bir sahabe'ye veyahut Ebu Hanife'nin beğendiği bir tabiiye ulaşır. Bu itibarla bu kitap, Ebu Hanife'nin Musnedi olmuş bulunmaktadır. Bu kitap Ebu Hanife'nin Musned'i olmaktan başka, onda Küfe fukahasının görüşlerinden seçilmiş fetvalar da bulunmaktadır.

İhtilaflı olanların senedi de gösterilmektedir. Kitap, fıkıh bablarına göre düzenlenmiştir. ^[97]

Ebu Yusuf un el-Asâr'ı üç bakımdan ilmî önem taşımaktadır: 1) Eser bir bakıma Ebu Hanife'nin Musned'idir. Onun rivayet ettiği ve çıkardığı fikhî

hüküm ve fetvalarda dayandığı hadislerin bir kısmını eserde buluyoruz. 2) Ebu Hanife'nin sahabe fetvalarını nasıl aldığı, hadisin merfu olmasını şart koşmayıp mürsel hadisi nasıl kabul etmiş olduğunu da bize açıklar. Daha genel bir deyimle, dayandığı rivayetlerinde Ebu Hanife'nin şartlarını gösterir. 3) Kitapta tabiiinden olan Küfe ve genellikle Irak fukahasıdan seçilmiş bir kısım fetvalar vardır. Bu itibarla o devirde Irak fukaha-sınca malum olup, aralarında inceledikleri ve hükümlerini dayandırdıkları, ona göre karara bağladıkları bir fıkıh mecmuasını önümüze sermiş oluyor. Bunları ve Ebu Hanife'den rivayet edilen diğer fıkıh meselelerini incelemek suretiyle, Ebu Hanife'nin hüküm çıkardığı fıkıh dönemini, onun eskilere nazaran oynadığı rolü, genel olarak müctehidler arasındaki yerini öğrenmiş bulunuyoruz.

İmam Muhammed el-Asâr'mda (Yayımlayan ve şerhe-den: Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Haydarabad 1385, Envar-ı Muhammedi; Luknew ty.; Millet-Feyzullah Ef. Küt., No:256, 644) Ebu Hanife'den merfu, mevkuv ve mürsel hadisleri rivayet eder. Irak fukahasıncı bilinen ve Ebu Hanife'nin rivayet ettiği hadisleri ve eserleri toplamıştır, özellikle İbrahim en-Nehai' den rivayetler çokçadır. Eserde, Ebu Hanife'den başka yirmi kadar hadisçiden rivayet edilen bazı hadisler de bulunur, İbn Hacer kitabın ricali hakkında el-İsâr bi-Ma'rifeti Ruuâtî'l-Asâr adlı kitabını yazmıştır. el-Asâr'daki pekçok hadis Ebu Yusuf'un el-Asâr'ındakilerle birleşir ve her ikisi de Ebu Hanife'nin Musned'i sayılır. Ebu Hanife'nin hadislerle ve tabii eserlerine olan vukuf ve itilamı gösterme bakımından her iki eserin de önemi vardır. Ebu Hanife'nin hadis ve eserle istidlale dayanma derecesini, rivayette aradığı şartları gösterir. Her iki kitapta naslardan alınan fetvalar ve hükümler olduğu gibi, bunlar arasında fikhî/hukukî hükmün dayandığı illeti bulup çıkarmak suretiyle yapılan kıyaslar, asıl kaideler ve hukukî meseleler bulunur.

İmam Muhammed'in Musnedu Ebi Hanife adıyla Ebu Hanife'den rivayet ettiği hadisleri, hukukun bablarına göre tertipleyen Nushatu Muhammed denen eseri de bulunmaktadır. Bazılarınca bu eser, el-Asâr'm aynısıdır.

Ebu Hanife'nin içtihatlarında başvurduğu hadisleri tespit, derleme ve inceleme amacıyla, birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında, Tahâvî'nin Maâni'l-Asâr ve Muşkilu'l-Asâv'ı, Muhammed Murtaza ez-Zebîdî'nin Ukûdu'l-Cevâhiri'l-Munlfe fi Edilleti'l-İmam Ebi Hanife si ve Zafer Ahmed

et-Tehânevî'nin/7âw's-Swne'i (onsekiz cilt) sayılabilir. [\[98\]](#)

Şimdiye kadar nüshalarına-rastlanmamakla birlikte, kitaplarda Ebu Hanife'ye nisbet edilen başka eserler de görülmektedir. Ayrıca ona ait oluşu ihtiyatla karşılanması gereken başka bazı eserler, C. Brockelman (GAL, Arapça, cin, s.237-245) ve Fuat Sezgin (GAS Arapça, c.I, s.37-50) tarafından buldukları yerler de belirtilerek sayılır.

Ebu Hanife'nin hayatı, görüşleri ve eserleriyle ilgili eski ve yeni pekçok çalışma vardır. [\[99\]](#) Bunların başlıcaları, şöylece sıralanabilir.

- 1) İbn Ebî Şeybe (Ö.235/849) / Rudûd ala Ebî Hanife, yay. M.Zahid el-Kevserî, Kahire 1360.
- 2) Hüseyin bin Ali es-Saymerî (ö.436/1044) İAhhâru Ebî Hanife ve Ashâbihi, Yay. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Hayada-rabad 1394/1974 ; Beyrut 1976.
- 3) Muvaffak bin Ahmed el-Mekkî el-Hârizmî / Menâkıbu EH Hanife , Beyrut 1981.
- 4) Zehebî (ö.748/1348) I Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanife ve Sâhibeyhi Ebî Yusuf ve Muhammed bin Hasan , Yay. M. Zahid el-Kevserî-Ebu'l-Vefâ el-Efgânî, Kahire 1366; Beyrut 1408.
- 5) Bezzâzî (Ö.827/1424) / Menâkıbu'l-İmami'l-A'zam, Beyrut 1981. Türkçe çevirisi: Terceme-i Menâkıb-i İmam-ı A'zam, Çev. Muhammed bin Ömer el-Halebî, Süleymaniye-Düğümlü Baba,no:523.
- 6) Celâluddîn Suyûtî (Ö.911/1505) / Tebyîdu's-Sahife fi Menâkıbî'l-İmam Ebî Hanife , Haydarabad 1334.
- 7) İbn Hacer el-Heytemî (Ö.973/1565) / el-Hayrâtu'l-Hisân fi Menâkıbî'n-Nu'mân, Kahire 1304. Türkçe'ye iki çevirisi vardır: a) Mevâhibü'r-Rahman fi Menâkıbî'l-İmam Ebî Hanife en-Nu'man, Çev. Manastırlı İsmail Hakkı, İstanbul 1310. b) İmam-ı Azam'm Menkıbeleri , Çev. Abdulveh-hap Öztürk, Ankara 1978.
- 8) Muhammed bin Yusuf ed-Dimaşkî / Ukûdu'l-Cumân fi Menâkıbî Ebî Hanife en-Nu'man, Konya-Yusufağa Küt., no:7200; Yay. M.Molla el-Efgânî, Mekke 1398-99.
- 9) Ali el-Kâri / Menâkıbu 'l-İmami'l-A 'zam, Haydarabad 1332.
- 10) Hüseyin el-Müderri / Menâkıbu Ebî Hanife , Türk Tarih Kurumu Küt., Muhammed Tâvit et-Tancî Nüshası.
- 11) Muhammed Murtaza Zebîdî / Ukûdu'l-Cevâhiri'l-Munife fi Edilleti Mezhebi 'l-İmam Ebî Hanife, İstanbul 1309.
- 12) M.Zahid el-Kevserî / Te'nibu'l-Hatîb alâ mâ Sâkahu fi Tercemeti Ebî Hanife mine'l-Ekâzîb, Kahire 1361/1942. el-Hatîbu'l-Bağdâdî'ye reddiyedir. Abdurrahman bin Yahya el-Yemanî el-Muallimî, Ta'likâtu't-Tenkîl fi Te'nibi'l-Kevserî mine'l-Ebâtil adlı kitabında Kevserî'ye cevap vermiş, Kevserî de buna et-Terhîb bi-Nakdi't-Te'nîb adlı eseriyle karşılık vermiştir.
- 13) M. Zahid el-Kevserî / en-Nuketu't-Tarife fi't-Ta-haddus an Rudûdi İbn Ebî Şeybe alâ Ebî Hanife , Kahire 1365.
- 14) Muhammed Ebu Zehra / Ebu Hanife , Kahire 1976. Türkçe'ye çevirisi: Ebu Hanife , Çev. Osman Keskiog-lu, Ankara 1962.
- 15) Mustafa Uzunpostalıcı I Ebu Hanife'nin Hayatı ve İslam Fıkıhındaki Yeri, Konya 1986 (Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya).
- 16) İsmail Hakkı Ünal / Ebu Hanife'nin Hadis Anlayış ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu, Ankara 1994.
- 17) Abdulhalim el-Cundî / Batalu'l-Hurriyye ve't-Tesâmuh fi'l-İslâm, Kahire ty., Daru'l-Maarif.
- 18) İbn Abdilber en-Nemerî / el-İntikâ fi Fedâilî's-Selâseti'l-Eimmeti'l-Fukaha, Kahire 1350 (Ebu Hanife, İmam Malik ve İmam Şafî'yi anlatır).
- 19) Ahmed Reşid Paşa / İmam-ı Azamın Siyasî Terce-me-i Hali, İstanbul 1328.
- 20) Muhammed Yusuf Musa / Ebu Hanife ve'l-Kiye-mu'l-İnsaniyye, Kahire 1957.
- 21) Mahmood Hüseyin Ali / Ebu Hanife'nin İslam Hukuku ile İlgili Temel Görüşleri, İstanbul 1988 (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- 22) Muhammed Hamidullah / İmamı Azam ve Eseri, Çev.Kemal Kuşçu, İstanbul 1963.
- 23) Kerderî / Menâkıb, Haydarabad ty.
- 24) Menâzir Ahsen Gilânî / Ebu Hanife ki Siyasî Zindeği, ty. Pakistan (Urduca).
- 25) Velid el-A'zamî / Medresetu'l-İmam Ebî Hanife, Beyrut 1983.
- 26) Muhammed Şiblû Nu'manî / Siret-i Nu'man, Urduca. İngilizce çevirisi: İmam Abu Hanifah Life and Vfork, çev. M. Hadi Hussain, New Delhi

1988.
27) Vehbi Süleyman Gâvecî / Ehu Hanife en-Nu'man İmamı'l-Eimmeti'l-Fukaha, Dımaşk 1987.
28) Mustafa eş-Şek'a / el-İmamı'l-A'zam Ehu Hanife en-Nu'man, Kahire-Beyrut 1983,

29) Hilmi Merttürkmen / BuharVnin Ehu Hanife'ye İtirazları, Erzurum 1976 (Atatürk Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi, doktora tezi). [\[100\]](#)

2- İMAM MALİK (93-179/712-795)

1- Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi:

Ebu Abdillah Malik bin Enes bin Amir el Asbahî, dört mezhep imamından ikincisi, Muvatta adlı ünlü hadis-fıkıh kitabının yazarıdır. Medine'de Arap asıllı bir ana-babadan doğdu. Dedeleri Yemen'den gelip Medine'ye yerleşmiştir. [\[101\]](#)

İlim ve hadis rivayetiyle meşgul bir ailede doğup büyümüştür. Hem ailesi, hem de çevresi onu ilme yöneltiyordu. [\[102\]](#)

Önce Kur'an'ı hıfz etmiştir. İlim tahsili için her türlü gayreti göstermiştir. Çağındaki bütün bilginlerden faydalanmış ve ilim uğrunda hiçbir şeyini esirgememiştir. [\[103\]](#)

İmam Malik, hadis ve rivayet, fıkıh ve re'y ilimlerini tahsil etmiştir. Pekçok hocadan ders almıştır. Nafi, Abdur-rahman bin Hüzmü, Muhammed bin Müslim bin Şihab ez-Zührî, Yahya bin Said, Rabi'atü'r-Re'y bunlardandır. Abdul-lan bin Ömer'in azatlısı Nafi'den İbn Ömer'in rivayetlerini, sahâbilerin amellerini, ve Hz. Ömer'in tatbikatını öğrenmiştir. Fıkıh ve hadis gibi, tefsir ilminde de derinleşmiştir. Cafer Sadık'tan ders almıştır. [\[104\]](#)

İmam Malikin ilmi, dört kaynağa dayanıyordu: [\[105\]](#)

- 1) İnsanlar arasındaki ihtilafları, fıkıh ve diğer alanlardaki ayrılıkları öğrendi. Bunları İbn Hüzmü'den aldı.
- 2) Ashabın ve tabiînin fetvalarını öğrendi. Ashabın ve tabiînin büyüklerinin fıkıhı, Malikî fıkıhının birçok tarifinin kaynağı olmuştur.
- 3) Re'y (akıl) fıkıhını, Rebi'atü'r-Re'y'den öğrendi. Bunun temeli, muhtelif naslar ile halkın mesâlihini (yararlarını) uzlaştırmaktır. Takdirî (varsayıma) fıkha girmiyordu.
- 4) Her şeyden önce Hz. Peygamber'in hadislerini öğrenmiştir. [\[106\]](#)

2. Öğretim Yöntemi:

İmam Malik, tahsilini bitirip, Medine hukukunu kavradıktan, liyakati konusunda içlerinde fıkıh ilmini öğrendiği yetmiş kadar büyük fukahanın şahitliğinden sonra fetva vermeye ve öğretime başlamıştır. İlk zamanlar Mescid-i Nebi'de ders okutuyor, fetva veriyordu. Daha sonra rahatsızlığından dolayı evine taşındı, orada ders okutmaya ve fetva vermeye devam etti. Gerek camide, gerekse evindeki derslerinde, Ebu Hamfe'nın metodunun aksine, öğrencileriyle tartışma ve fikir alışverişinde bulunmaksızın sadece bilgi verme ve anlatma metodunu uyguladı Bu sebepten, sağlığında kendisiyle öğrencileri arasında mevcut bir ihtilaf kaydedilmez. Ama vefatından sonra bazılarının onun fikirlerine muhalif görüşleri nakledilmiştir. [\[107\]](#)

3. Şahsiyeti:

İmam Malik güçlü bir hafızaya sahipti. Sabırlı ve metanetliydi. İlim tahsili uğrunda önüne çıkan her engeli aşmıştır. İlim tahsil ederken karşılaştığı geçim zorluğuna ve hocaların hiddetine aldırmanmış, yazın kavurucu sıcağına katlanmış, sıcak soğuk demeden hocadan hocaya koşmuştur. Bu özellikleri ona, güçlü bir irade ve sarsılmaz bir azim vermiştir. [\[108\]](#)

İmam Malik İn kalbini hikmet nuruyla aydınlatan sıfatı, ihlâsıdır. İlmi sırf Allah rızası için tahsil etmiştir. İhlâs, ilim nurunun, ancak takva ile dolu olan gönülde bulunacağını ona kabul ettirmiştir. [\[109\]](#)

Fetva hususunda çabuk hareket etmezdi. Her mesele, helal ve haramı açıklamaya dayandığı için zor bir işti. Apaçık bir nas bulamazsa, haram veya helaldir yerine, hoş görmüyorum veya iyi görüyorum derdi.

İhlâs ve temiz kalpliliği, kadınların verdiği hükümler konusunda onu fetva vermemeye yöneltmiştir. Gerekçe olarak, güvenin ve düzenin sarsılabileceğini, mahkemelerin saygınlığının azalabileceğini ve ihtilafları arttırabileceğini gösterirdi. [\[110\]](#)

Meselelerin içyüzüne ve insanların ruhlarına nüfuz etmesini sağlayan güçlü bir firsate sahipti. Ayrıca heybetli bir şahsiyeti vardı. [\[111\]](#)

Akla uygun bir yaşayış, geniş bir ufuk, ileri görüş, derin ilim, nefse hakimiyet, keskin basiret, güzel ahlak ve az söz İmam Malik'in sıfatlarındandı. [\[112\]](#)

Giyim ve kuşamına çok önem verir, ev eşyasına da dikkat ederdi.

Geçimini kardeşleriyle ortaklaşa yürüttüğü ticaretle sağlıyordu. İlk zamanlar kendini ilme verdiği için geçim sıkıntısı çekmiştir. Yalnızca [\[113\]](#)

halifelerden hediye kabul ederdi.

4. Öğrencileri:

İmam Malik, hac dışında Medine'den hiç ayrılmamıştır. Hatta Harun Reşid, kendisiyle birlikte Bağdat'a gelmesini istediğinde, Hz. Peygamber'in kabri civarında kalmayı, Bağdat ve başka yerlere gitmeye tercih ederek, teklifi kabul etmemiştir. [\[114\]](#)

Yalnızca Medine'de kalışı ve uzun ömürlü oluşu, kendisine gelen birçok kişi üzerinde büyük etki yapmıştır. İslâm topraklarının muhtelif yerlerinden, Mısır, Şam, Irak, Kuzey Afrika ve Endülüs'ten ilim öğrenmek isteyenler İmam Malik'e gelmişler, onunla beraber bulunup ilim öğrenmişlerdir. Bu yüzden küçümsenmeyecek sayıda öğrencisi vardı. Mezhebini işte bu talebeleri Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaymışlardır. Öğrencileri arasında büyük hukukçularda vardı. Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'ten hatta Sicilya'dan pekçok öğrencisi vardı.

İlme ve âlimlere büyük değer verir Allah'ın kendisine lütfettiği ilmi, fark gözetmeden herkese verebilmek için büyük gayret sarfederdi. Derslerinin bir kısmı hadis, bir kısmı da meydana gelmiş olaylara dair fetvalarla ilgiliydi. [\[115\]](#)

Mısırlı talebeleri arasında Malik'in müctehid talebelerinden biri olan, birçok âlim yanında, İmam Malik'ten de ders alan Abdurrahman bin Kasım (ö.191/807); hocası tarafından Mısır fakihî ve müftüsü olarak adlandırılan Abdullah bin Vehb bin Müslim (ö.199/814); İbnü'l-Kasım'dan sonra Mısır fıkıh reisi olan Eşheb bin Abdilaziz el-Kaysî (ö.204/819); Eşheb'ten sonra üstadlığa geçen, İmam Malik'in Muvatta'sı-nı sema (bizzat duyma) yoluyla rivayet eden ve İmam Şafii'nin de kendisinden çok faydalandığı Abdullah bin Ab-dilhakem el-Mısri (Ö.268/881) vardır.

Tunus'lu Ali bin Ziyad (ö. 183/799), İmam Malik ve Leys bin Sa'd'den ders okumuştur. Ailesi aslen Nişabur'lu olup Tunus'ta doğan Esed bin el-Furat (Ö.213/828), Muvat-ta'yı İmam Malikten sema (bizzat duyma) yoluyla öğrendi; Irak'a gitti, Irak fikhını öğrendi, Ebu Yusuf a Muvatta'yı rivayet etti. [\[116\]](#)

İmam Malik ile Ebu Hanife, hac mevsiminde biraraya gelmiş, ilmî ve nezîh münazaralar yapmışlar, her ikisi de birbirini takdir etmişlerdir. Ebu Hanife'nin vefatından sonra oğlu Hammad, İmam Malik'e gidip birçok meseleleri sorarak ondan yararlanmış, İmam Malik de yine birçok fikhî meselede ondan Ebu Hanife'nin hüküm ve delillerini sorup öğrenmiştir. Ebu Hanife'nin talebelerinden İmam Muhammed, önce İmam Sevrî'den, sonra da üç yıl ayrılmaksızın İmam Ma-lik'den hadis tahsil etmiş, bu arada İmam Malik de ondan Ebu Hanife'nin fikh esaslarını Öğrenmiştir. [\[117\]](#)

Bütün bunlar, Hicaz (hadis) ve Irak (re'y) ekollerim birbirine yaklaştırmış, hatta kaynaştırmış, ilimde taassubun yersizliğim göstermiştir. Talebelerine rivayette bulunduğu hadisler, eserler, kendisine sorulan konularda verdiği fetvalar, onlar tarafından yazılmıştır. İmam Malik onları ne bu işten alıkoymuş, ne de yazmalarım emretmiştir. Ancak bazan verdiği fetvaların hepsini yazmalarını istememiştir, İmam Malik fiilen meydana gelmiş konularda cevap vermek ister, farazi (teorik, olmamış) meselelerden hoşlanmazdı. Hatta bazı talebeleri henüz meydana gelmemiş konularda soru sormak istediklerinde, sanki meydana gelmiş bir olaymış gibi, herhangi biri vasıtasıyla sordururlardı. [\[118\]](#)

Derslerinde sükûn ve vakarı korurdu. Gereksiz ve uygunsuz sözden kaçınırdı. [\[119\]](#)

179/795'te Medine'de vefat eden İmam Malik'in mezarı Bakî kabristanındadır. [\[120\]](#)

5. Malikî Mezhebinin Oluşumu ve Yayılması: [\[121\]](#)

Maliki mezhebinin beşiği Medine'dir, bütün Medine'li-ler bu mezhebe mensupturlar. Hicaz ve Yemen'in bazı mıntifalarına da buradan yayılmıştır. Hicaz'daki durumu Hicaz'da çok değişmiştir, bazan ülkeye hakim olmuş, bazan sönüştür. 793'te Medine kadısı olan İbn Ferhun sayesinde canlanmıştır.

Basra'a İbn Mehdî ve el-Ka'nebî ile tabileri vasıtasıyla hâkim olan Malikî mezhebi bilâhère Şafii mezhebi ile bölgeyi paylaşmıştır.

Bağdat'ta Alu Hammad bin Zeyd'in kadılığı esnasında Malikî mezhebi hâkim hale gelmiş, sonra yerini başkalarına bırakmıştır.

Doğuda Horasan, kazvin, Faris bölgelerinde Yahya bin Yahya et-Temimî, Abdullah bin Mübarek vasıtasıyla yayılan Malikî mezhebi, zamanla bu bölgeleri Hanefî, Şafii ve hatta bilhassa Faris'te Zahirî mezhebine bırakmıştı.

Medine'den sonra Malikî mezhebi, Suriye'ye de girmiş, sonra el-Evzaî mezhebi buraya hâkim olmuş, nihayet diğer mezhepler de oraya girme fırsatı bulmuştur.

Medine'den sonra Malikî mezhebinin yayıldığı ilk bölge öğrencileri sayesinde Mısır olmuş, sonra eş-Şafii buraya gelince yerini onun mezhebine terketmiştir. Bugün bile iki mezhebin mensupları vardır ama Şafiiiler daha çoktur.

Kuzey Afrika'nın doğu ve batısında (Tunus, Fas) önceleri Hanefî mezhebi ve kısmen de Şafii mezhebi yaygın iken Ali bin Ziyad, İbnü'l-Eşras, Esed bin el-Furat, Sehnun gibi Malikî fukahasının gayretleriyle bu mezhep hâkim olmuştur.

Endülüs'te fetihten itibaren el-Evzaî mezhebi benimsenmişti. Ziyad bin Abdurrahman, el-Gazi bin Kays ve benzerleri İmam Malik'e gelip okudu, sonra memleketlerine dönerek onu ve mezhebini tanıtmaya başladılar. Hükümdar tîşam bin Abdurrahman, Malikî mezhebi kabul edip, fetva v© kazayı bu mezhebe bağlayınca, artık diğer mezhepler yayılma imkanı bulamamıştır. Hatta Şafii ve Hanefiler sürgün edilmiştir.

5. yüzyılda Taşşin oğulları devletinde nüfuzu arttı. Bir ara Abdulmun'im oğulları devletinde Zahirîlik ve Şafii mez-hebiyle çekişti.

Mısır ve Kuzey Afrika Fatımîlerin eline geçince, Maliki mezhebi büyük bir ihmale uğramış, Eyyubîler ve Memlûkler zamanında yeniden canlanmıştır.

Bir ara Endülüs ve Magrib'te Maliki mezhebi zor duruma düşmüştü. Muvahhidî emiri Ya'kub bin Yusuf bin Abdulmun'im, Zahirî mezhebini benimsemiş, Maliki mezhebine karşı baskı uygulamış, hatta Muvatta dışındaki kitapları yaktırmıştı.

Günümüzde Afrika'nın kuzeyi ve batısındaki Libya, Trablus, Tunus, Cezayir, Fas, Merakeş, Sudan, Afrika sahilleri ekseriyetle malikidir. Irak,

Suriye, Hicaz ve yukarı Mısır'da da malikiler bulunmaktadır. Zira bu bölgelerin halkı, Medine'ye gidip gelenler sayesinde bu mezhebi öğrendiler. Irak'ta bulunan diğer müctehidlerin usul ve mezheplerini tanımıyorlardı. Onun için Maliki mezhebi buralarda kolaylıkla yayılma imkanı buldu. [\[122\]](#)

2- Görüşleri

1. Akaîdle İlgili Görüşleri: [\[123\]](#)

İman söz, inanç ve ameldir. İmam Malik'e göre iman, artar; eksildiğine dair birşey söylemezdi.

İnsan hürriyet ve ihtiyaç sahibidir; yaptığı her işten sorguya çekilecektir. Büyük günah işleyenler, günahları kadar azap görecektir; ancak Allah dilerse onları bağışlar. Mü'minler ahirette Allah'ı görecektir.

Kur'an'ın yaratılmış olup olmadığı meselesinde, hataya düşmekten sakınmış, bu meselenin fitne doğuracağını anlamış ve bu konuya dalmaktan kaçınmıştır.

İmam Malik akaîd hususunda sünnet yolundan hareket etmiş, İslâm akidesini bozmak isteyenlerin veya akaîd meselelerinde müslümanlar arasında tefrika (ayrılık) doğurmaya çalışanların yolundan gitmemiştir. [\[124\]](#)

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

A) Hukuk Yöntemi ve İctihad Felsefesi:

İmam Malik ehl-i hadisin ve Hicaz'ın reisi olarak tanınmıştır. Abbasi halifesi Harun Reşid'in hacca geldiği sırada, oğulları Emin ile Me'mun'a ders verdirmek için kendisini huzuruna çağırması üzerine verdiği cevap meşhurdur: "İlim gelmez, ilme gidilir," [\[125\]](#) Elli yıl kadar süren hocalık hayatında, hadis dersleri ve vuku bulmuş olaylarla ilgili görüş beyanı (fetva) olmak üzere iki çeşit ilmî faaliyeti sürdürmüştür.

İmam Malik her ne kadar icthad ve istinbat konusunda bazı kaideleri açıklasa ve diğer bazılarına işaret etse de, icthad ve hüküm çıkarmaya dair kaide ve metodlarını, mezhebinin usûlünü bizzat yazmamıştır. Ancak Muvatta'daki bazı sözleriyle, bu kitabın yamsıra el-Müdevvene adlı kitapta nakledilen icthadları mensuplarına onun usûlünü belirleme imkanı vermiştir. [\[126\]](#)

Buna göre İmam Malik'in usulü şöyledir: [\[127\]](#)

1) Kur'an'a başvurmak:

Kur'an'dan anlaşılan şeylerin hepsini delil olarak kabul eder,çeşitli yorum yöntemlerim uygulardı.

2) Sünnete başvurmak:

Sünnetin sahih oluşuyla ilgili sıkı şartları vardır. Kıyası ve Medine'lilerin uygulamasını tercih eder. Çünkü Me-

dine'lilerin uygulaması, babalarından ve dedelerinden gelmiş, mütevatir sünnet derecesindedir. [\[128\]](#)

3) İcma:

İmam Malik, "el-Emru'l-Muctemau aleyh" (ittifak edilen durum) terimiyle, sık sık icma'dan söz ederek, bunu bir delil olarak kabul etmiştir. [\[129\]](#)

4) Re'y:

İmam Malik, bazılarının göre hadisçilerden sayılmasına rağmen, hüküm çıkarma yönteminde (istinbatta) reye de geniş yer vermektedir. Kıyasa Hanefiler kadar önem vermez. Medine'de hem re'ye hem de rivayete değer vermiştir. [\[130\]](#)

İmam Malike nisbet edilen delillerden sahabe kavli sünnet içinde; kıyas mesalih-i mürsele; seddu'z-zeroai, istihzan; ıstıshab ise re'y içinde düşünülmüştür. [\[131\]](#)

5) Medine halkının ameli:

İmam Malik vahyi müşahede eden, Rasulullah'm (sa) tatbikatını görüp yaşayarak ameli bir şekilde nesillere aktaran Medine halkının amelini, belli şartlar içinde önem veriyor, hükümlerine kaynak ediniyor ve ona muhalif hareket edenleri kınıyordu. Nitekim Leys bin Sa'd'e yazdığı risalesinde bu yüzden onu ikaz etmişti.

Leys bin Sa'd, ona verdiği cevapta sahabe ve Medine halkı hakkında söylediği iyi sözleri aynen kabul etmekte, fakat diğer İslâm memleketlerine de büyük sahabilerin gittiğini, oralarda bulunan halkın da bunların söz ve amellerini aynen benimseyip naklettiklerini ifade ederek bu noktada ondan ayrılmaktadır. [\[132\]](#)

Bazan Medine halkının uygulamasıyla kuvvet kazanmayan hadisle amel etmez.

İmam Malik, ayrıca peygamber şehrine, her yerden, her şehirden ziyaretçi mücavir olarak bölük bölük insanlar geliyordu. İmam Malik, bu gelenlerde, bir fakihin fıkhı malzemesini besleyecek unsurlar buluyor, muhtelif tipleri tanıyor, insanların geleneklerini ve özelliklerini öğreniyor, çok değişik düşüncelere sahip insanları tanıyordu. Bunlar sayesinde, yolculuk zahmetine katlanmadan, Medine'ye gelen bu insanlardan bol malzeme bulmuş oluyordu. [\[133\]](#)

B) Hukuk Anlayışının Gelişimi ve Özellikleri

İmam Malik, Muvatta'daki hükümleri kastederek şöyle demiştir: " Bu kitapta bulunanların çoğu reydir. Yemin ederim ki bunlar bana ait re'y değildir; ilim, fazilet ve takva sahibi üstadlarımdan duyduklarımdır. Bu üstadların sayısı çok olduğu için, kendime izafe ederek re'y dedim. Onların reyleri de tıpkı benimki gibi olup, sahabeden intikal etmiştir. Burada el-emru'l- muctema aleyh (bizdeki ittifak edilen hüküm) dediklerim, ilim ve fıkıh sahibi âlimlerin ittifakla kabul edip, ihtilaf etmedikleri meselelerdir. El-emru indena (bizdeki durum/hüküm) veya el-emru bi-beledina (bölgemizdeki durum/hüküm) dediklerim, bizde halkın uyguladığı, hükümlerin buna göre verilebileceği, avam, havas herkesin bildiği hükümlerdir. Ba'du ehli'l-ilm (bazı âlimler) dediklerim, âlimlerin görüşleri içinde benim beğenip tercih ettiğimdir. Onlardan duymadıklarım gelince ictihad ettim, erişebildiklerimin görüşleriyle kendi re'yimi karşılaştırdım ki haktan ve Medine halkının mezhebinden uzaklaşmış olmayayım. "[134]

Dinin muteber veya reddedilmiş kabul ettiği maslahatların (yararların) dışında kalmakla beraber, muteber maslahatlara yakın bulunan mesalih-i mürsele'yi bir delil olarak kabul eden İmam Malik, muteber olduğuna şer'i delil bulunan maslahatları öncelikle kabul ve tatbik etmiştir. Bu, ibadet değil, muamelât sahasında olmuştur. Bu ilke, insanlığa hayat veren, mümükün merteye yarar sağlamak ve zararı gidermek temeline dayanır. "[135]

İmam Malik ictihad usulü konusunda şunları söyler: "Rasûlullah (sa) müstesna, herkesin sözü kabul ve reddedilebilir: "[136]

"Kendi imamını taklid yüzünden sahabe kavlini terke-den kimseye tevbe teklif edilir."

"Ben bir beşerim; hata da isabet te ederim. Re'y ve içtihadımı inceleyin; Kur'an ve sünnete uyan her sözümü alın, onlara uymayan bütün sözlerimi de terkedin"

İmam Malik, Ebu Hanife'nin aksine, mahkeme kararlarının eleştiri ve incelemesine karışmazdı. "[137]

3. Siyasî Görüş ve Tutumları:

İmam Malik, uzun ömründe yedi Emevî, beş Abbasî halifesi, otuz Medine valisi görmüştür. Emevî Devletinin hem parlak, hem de çöküş günlerinde, Abbasî Devletinin ise güçlü olduğu çağda yaşamıştır. Haricî fitnelerini, Hişam bin Abdilmelik devrindeki fitneleri, bundan sonraki olayları ve nihayet iktidarın Abbasîlere geçişim görmüştür. Bu gözlemler, İmam Malik'in siyasî görüş ve tutumunda etkili olmuş, onu ihtiyatlı olmaya yöneltmiştir. "[138]

A) Halife Seçimi:

İmam Malik'e göre sahabenin Hulefa-i Raşidîn'i seçtikleri usul, en sağlam yoldur. Bu itibarla o, hürriyet içerisinde ve herhangi bir zorlama olmaksızın bey'at edilmek şartıyla halifenin, yerine geçmek üzere birini tavsiye etmesini meşru görmüştür. "[139]

İmam Malik, hilafetin kime ait olduğu konusunda açık birşey söylememişse de, bazı sözlerinden bu konuya dair görüşü belirlenebilir. Buna göre, ya hilafet bir kabile veya taifeye mahsus olmayıp, müslüman toplum ehil gördüğü adaletli ve muktedir birini seçer ya da yalnız Kureyş'in hakkıdır. Bu ikincisi daha meylettiği görüş gibi duruyor. Hz. Ali'nin seçimi konusunda, ilk üç halifeden farklı bir durum bulunduğunu söyler, hatta ona tarizde bulunur. "[140]

İmam Malik'e göre, Harameyn (Mekke ve Medine) halkının halifeye bey'ati başka bölgeleri de bağlar. Başka bölgelerde ayrı ayrı veya toptan başka birine bey'at edilirse, Harameyn halkı katılmadan bey'at geçerli olmaz. Zorba biri, hilafet makamına geçip, halk ona bey'at etmeden iktidarı eline alırsa, adalet üzere iş görür ve halk da onun hükmünü kabul ederse, meşruluk kazanır, ona karşı isyan caiz olmaz. Başa geçen, adaletli değilse, ayaklanmayı caiz görmez, müslüman-ların sabretmesinin gerektiğini söyler. Ancak onu doğru yola getirmeye ve ıslah etmeye çalışmalarını ister. "[141]

B) Muhalefet Hürriyeti ve Direnme Hakkı

İmam Malik ortaya çıkan pek çok fitnelere tanık olmuştur. Haricî fitnelerini, Hişam bin Abdilmelik devrindeki fitneleri, iktidarın Abbasîlere geçişim görmüştür. Bütün bu olaylar onda iki düşünceyi doğurmuştur:

- 1) Fitneler, anarşiyi yaydığından, zulüm ve haksızlıklar meydana gelmektedir.
- 2) Adaletli hükümdarlar şura ve seçimle işbaşına gelmese bile maslahata uygun olabilir.

Fiili siyasetten uzak kalmış, ne fiilen isyancılarla, ne de hükümdarlarla birlik olmuştur. Hükümdarın istibdat ve azgınlık etmesini, halkın durumuyla ilgili bulurdu. "[142]

İmam Malik, Hz. Ali evladını hilafet davasında haklı görürdü. 144/761'de halife Mansur onu Mekke'deki Hasenilere (Hz.Hasan taraftarlarına) göndermiş ve hilafet iddiasında bulunduğu suçlaması yapılan Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye ve kardeşi İbrahim bin Abdillah kardeşleri is-tetmişti. Bu, kendisinin umumî bir hürmet kazanmış olduğunu ve hiç olmazsa siyaset bakımından, hükümdara düşman olmayan bir vaziyet almış bulunduğunu gösterir. "[143]

Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye, 145/762'de isyan etti ve Medine'yi zaptetti. Medine'liler iki arada tereddüt içinde kaldılar. Durumu İmam Malik'e sordular. O da Mansur'a yapılan bey'atın ikrahla, zor altında yapıldığını, ikrahın muteber olmadığını, mükrehin talâkının bile geçerli sayılmayacağını söyledi ve fetva verdi. Bunun üzerine ihtiyatı elden bırakmayan Medine halkının çoğu Muhammed en-Nefsu' z-Zekiyye'ye bey'at ettiler. Mansur'un ordusu Muhammed en-Nefsu'z-Ze-kiiyye'yi şehid etti. İmam Malik ayaklanmaya faal olarak katılmayıp evinde kaldı. Buna rağmen 147/764'te, ayaklanmanın başarısızlığa uğraması üzerine, Medine valisi Ca'fer bin Süleyman tarafından

kırbaçla dövülmek suretiyle cezalandırıldı. Bunun sonucunda omuzu yerinden çıktı ve omuzunda bir sakatlık kaldı ki bu şöhretini daha da arttırmıştır. Man-sur daha sonra kendisinden özür dilemiştir. [144]

İmam Malik daha sonra Abbâsî halifeleri tarafından hürmet görmüştür. 160'ta Mehdî, Mekke'de Harem'de yapılacak inşaat vesilesiyle onunla münakaşa etmiş, ölüm yılı olan 179'da Harun Reşid hac münasebetiyle gelip onunla görüşmüştür. [145]

İmam Malik ayrıca Harun Reşid'e bir mektup yazarak, ona öğüt vermiş, Yüce Allah'ın öfkesinden sakındırması, Allah'a itaat olan şeyi emretmesini, Allah'tan korkanlara danışmasını, kötülerini dost edinmekten kaçınmasını, mazluma yardım etmesini ve insanlara âdil davranıp adaletsizlikten kaçınmasını istemiştir. [146] Abbâsî halifesi Mehdî'ye de mektupla öğüt vermiştir. [147]

İmam Malik, çağındaki siyasî hayat konusunda nemelazımcı ve çekimser değildi, muhalefet konusunda gerektiğinde yerine getirdiği açık bir rolü vardır. Ona göre, hükümdarı güzel öğütlerle ve dinin emirlerini hatırlatmak suretiyle adaletli olmaya çağırırken, hükümdarın hışmına uğrayıp öldürülen kimse şehittir. [148]

Bütün bunlar, bazı şii yazarların, kendisinin, imamları Cafer Sadık'm şahsında Ehl-i Bey'tin fıkhiyla rekabet etmek için işbaşındaki Abbâsî iktidandanca yönlendirilmiş olduğunu ileri sürmesinin, tarihî bir temelden yoksun bulunduğunu gösterir. [149]

3- Eserleri

1. Hukukla İlgili Eserleri:

A) Muvatta:

Fıkha dair eserlerinin en meşhurdur. Muvatta- düz yol anlamında olup, İmam Malik'in en meşhur eseridir. Fıkıh konularıyla ilgili bir kısım hadis, Medine halkının uygulamalarını, sahabe ve tabiün fetvaları ile İmam Malik'in kendi içtihatlarını içine alır. Bu eserde rivayette bulunduğu âsâr kıyasla, bazı meselelerde görüşlerini, rivayetlerine dair tefsir ve eğilimlerini, görüşlerden bazılarının diğerlerine tercih edilmiş sebeplerim de anlatmıştır. Bu eseri için çok uğraşmış, fıkıh konularına göre düzenlemiştir. Kalabalık bir grup, İmam Malik'in sağlığında bu eseri kendisinden okumuştur.

Abbâsî halifeleri Mansur ile Harun Reşid, Muvatta'yı bütün ülkede uygulanacak ve hukuk birliğini sağlayacak bir kanunname olarak kabul etmek istemişlerse de, İmam Malik icthad hürriyetini zedeleyeceği gerekçesiyle bu tekliflerini kabul etmemiştir. [150]

Muvatta'da 600'ü müsned, 222'si mürsel, 613'ü mevkuf, 285'i maktu 1720 kadar hadis vardır. Önce Hz. Peygam-ber'den gelen hadisleri, sonra Ashab'tan, daha sonra da tabiündan gelen haberleri (âsâr) zikretmektedir. En sonunda da kendi re'yini belirtmektedir. Bir rivayete göre, Mansur'un veya Mehdî'nin isteği üzerine yazdığı bu eserini, vefatına kadar seçerek küçültmüştür. Hadis rivayetleri ile fikhî fetvalarında, Hz. Ömer'in anlayışı

hakimdir. Hz. Ömer ile oğlu İbn Ömer'den 250'yi aşkın hadis eser ve fetvayı rivayet eder. [151]

Muvatta adında İmam Malik'in kendi çağında yazılmış başka eserler de vardır. Muhammed bin Ebî Yahya'nın (ö. 184/800), İmam Malik'in kendisinden aldığı [152] İbnu'l-Mâcişün'un (ö. 164/780), Abdullah bin Vehbin (Ö.197) Muvat-ta'ları gibi. Ama bunlar, başka hadis eserleri gibi zaman içinde kaybolmuşlardır. İmam Malik'in Muvatta'sı, belki bunların bir kısmını içermektedir. [153]

Muvatta'da sağlam ve seçkin rivayetler, kolay ve uygulanabilir fıkıh, açık seçik selef akidesi ve ferdî-sosyal ahlâk konuları kitabın her yanına serpiştirilmiş olarak yer almaktadır.

Muvatta'nın pekçok rivayeti vardır. Bunlardan iki tanesi meşhur olmuş ve yayılmıştır: [154]

a- Yahya bin Yahya el-Leysî, (Ö.234/848) Rivayeti:

Muvatta'yı önce Malikî mezhebini Endülüs'te ilk yayan Ziyad bin Abdurrahman bin Ziyad'dan (Ö.204) okumuştur. Daha sonra Medine'ye gitmiş ve bazı bölümleri dışında Muvatta'yı doğrudan İmam Malik'ten sema (bizzat duyma) yoluyla almıştır. İmam Malik'le görüşmesi 179'da olmuştur. Muvatta denildiğinde öncelikle Yahya bin Yahya el-Leysî'nin nüshası anlaşılır. Bu nüshanın çeşitli basımları vardır. Nefis ilmî yayımı, Muhammed Fuad Abdülbaki tarafından yapılmıştır. Yayımcı bu nüsha dışında onüç nüshayı da tanıtmıştır. Bu nüshaların bir kısmı hâlâ yazma halindedir, bir kısmı ise kaybolmuştur.

Hadis edebiyatının en eski ürünlerinden olan Muvatta üzerinde, hadis, fıkıh ve dil açısından bağımsız veya karma pek çok çalışma ve şerh yapılmıştır. [155]

Muvatta'nın daha iyi anlaşılmasını sağlayan en meşhur şerhleri şunlardır:

1) el-İstizkâr fi Şerhi Mezâhibi Ulemail-Emsar mimmâ Rasemehu'l-İmam Malik fi'l-Muvatta mine's-Re'y ve'l-Asâr.

İbn Abdilber'in (368-463/978-1071) bu kitabı, yine kendisi tarafından et-Takassî fi'l-Hadisın Nebevi (Tecridu't-Temhid) adıyla kısaltılmıştır. et-Takassî, Kahire'de et-Tecrid adıyla 1350/1931 yılında basılmıştır. M.F. Abdülbakî yayımında bu kitaptan çok yararlanmıştır.

2) el-Munteka fi Şerhi'l-Muvatta:

Endülüslü Ebu'l-Velîd Süleyman bin Halef el-Bâcî (Ö.494/1100) tarafından, daha önce genişçe yazdığı el-İstifâ adlı eserinin istek üzerine kısaltılmasıyla meydana gelmiştir. Fıkıh meselelerin Muvatta'daki delillerini göstermiştir. Böyle bir seçme yapıldığı için eserine el-Muntekâ adını vermiştir.

3) el-Mesâlik ala Muvattai İmam Malik: Ebu Bekir Muhammed bin el-Arabî (Ö.546/1151) tarafından yapılmış bir şerhtir.

4) Tenvîru'l-Havâlik Şerhu Muvattai Malik:

Celaluddin Suyûtî (ö.911/1505) tarafından yapılan karma bir şerhtir. Daha önceki Maliki ulemanın görüşlerini zikretmek suretiyle hadisleri açıklamaktadır. Mısır'da 1951'de yayımlanmıştır.

Suyûtî'nin ayrıca İsfâ'u'l-Mubatta bi-Ricali'l-Muvatta adlı eseri Haydarabad'da 1320/1902'de basılmıştır.

5) Şerhul-Muvatta:

Muhammed bin Abdülbaki ez-Zurkanî (Ö.1122/1710) tarafından yapılmış bu şerh, Ebhecu'l-Mesâlik bi-Şerhi Muvattai İmam Malik adıyla da bilinir. Daha çok Maliki anlayışa göre tercihlerde bulunmaktadır, yer yer diğer mezheplerin görüşlerine de işaret etmektedir. Eser, ilk kez Mısır'da 1961'de beş cilt halinde basılmıştır.

6) el-Mesvâ (el-Musevâ) Şerhu 'l-Muvatta:

Şah Veliyullah Dıhlevî (1114-1176/1702-1762) tarafından yapılmış bu şerh, önce hadis metnini hemen her bir hadis için bâb açarak verir, "kultu" (bana göre) diyerek açıklar. Bazan da fıkıhî ayetleri verip, İmam Malik'in ve diğer mezheplerin görüşleriyle birlikte kendi tercihim ve açıklamasını da sunar. Beyrut'ta 1983'te iki cilt halinde yayımlanmıştır.

7) Evcezu'l-Mesâlik Şerhu Muvattai İmam Malik:

Muhammed Zekeriya bin Muhammed el-Kândehevî tarafından yapılmış bu şerh, Hindistan'da 1348/1929'da altı büyükçe cilt halinde yayımlanmıştır.

8) Keşfu'l-Mugattâ mine'l-Maâni ve'l-Vâkıa fi'l-Mu-vatta:

Muhammed et-Tahir bin Aşûr tarafından yazılan bu eser, Cezair'de 1976'da basılmıştır. [\[156\]](#)

b- Muhammed bin Hasen eş-Şeybanî(132-189/749-805) Rivayeti:

Ebu Hanife'nin en yakın öğrencilerinden olan İmam Muhammed, aynı zamanda İmam Malik'ten de ders okumuştur. Kitabında önce İmam Malik'in rivayetlerini verir, daha sonra ona muvafık veya muhalif görüşleri ve kendi tercihini belirtir. Bazan Ebu Haaife'nin gerekçelerini uzunca açıklar. Bu nüshada Ebu Yusuf'un görüşlerine yer vermez.

Hız. Peygamber'den 429 hadis, sahabeden 628, tabiûndan 112 âsâr rivayet edilmiştir.

Abdülvehhab Abdüllatif tarafından Kahire'de 1987'de üçüncü basımı yapılmıştır.

Bu rivayetin de çeşitli şerhleri ve üzerinde yapılan çalışmalar vardır:

1) Fethu'l-Mugatta Şerhu'l-Muvatta: Ali bin Muhammed bin Sultan el-Karî (Ö.1014/1605) tarafından yapılan bu şerhin bir yazması Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de (no: 323-Hadis) bulunmaktadır.

2) Şerhu'l-Muvatta:

Mekke müftüsü İbrahim bin Huseyn Pîrîzade (ö.1092/1681) tarafından yazılan bu şerh, Aynî'den çok yararlanmakta olup, bir yazması Medine'deki el-Mektebetu'l-Mah-mudiyye'dedir.

3) el-Muheyya fi Keşfi Esrarı'l-Muvatta:

Osman bin Ya'kub et-Turkmânî el-İslambulî tarafından 1166/1753'de bitirilmiştir. Çeşitli Muvatta rivayetleri üstüne bir şerhtir. Daru'l-Kutubi'l-Mısriyye'de (no: 586-Ha* dis) yazma bir nüshası vardır.

4) el-Ta'liku'l-Mumecced ala Muvattai Muhammed:

Abdulhay bin Abdilhalim el-Leknevî (1264-1304/1848-1886) tarafından yazılan bu şerh, Hindistan'da ve 1879'da yayımlanmıştır.

Muvatta'nın üçüncü meşhur rivayeti, Yahya bin Abdillâh bin Bukeyr el-Kuraşî (ö.231/845) tarafından yapılmış ve yayımlanmıştır (Aligar 1907).

Muvatta'nın diğer rivayetlerinden beş kadarı Endülüs'te üçüncü ve dördüncü asırda tedris ediliyordu.

Muvatta, bir heyet tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve güzel bir yayımı yapılmıştır. [\[157\]](#)

Taberi'nin İhtüâfu'l-Fukahasma, Abdullah bin Vehb'in Muvatta rivayetinden geniş alıntılar vardır. [\[158\]](#)

B) Kitabu's-Sunen (Sunne):

Abdullah bin Abdilhakem tarafından nakledilmiştir. [\[159\]](#)

C) Kitabu'l-Menâsik:

Hac ve umreyle ilgilidir. [\[160\]](#)

D) Kitabu'l-Mucâlesât:

Abdullah bin Vehb tarafından nakledilmiştir. Derslerde dinlediklerini biraraya getirmiştir. Büyük bir cilt oluşturup, İmam Malik'in rivayet ettiği hadis, eser, terbiye ve görgü konularıyla ilgili meseleleri içerir. [\[161\]](#)

D) Kitabu'l-Akdiye:

Abdullah bin Abdilcelil tarafından rivayet edilmiştir. Yargılama usulü ve yargıçlarla ilgilidir. [\[162\]](#)

E) Risalefi'1-Fetva:

Halid bin Nazzâr ile Muhammed bin Mutarrif tarafından rivayet edilmiştir. [\[163\]](#)

Bütün bu eserlerin mevsukiyeti (İmam Malik'e aitliği) şüphelidir. Bunlar İmam Malik'in ilk talebeleri zamanına kadar çıksa bile, İmam Malik'e isnad edilmesi uygun olan kısmın tesbiti müphem kalmaktadır. Bazan bu eserler, bu talebelerin eserleri olarak da gösterilmiştir. [\[164\]](#)

F) Risale: [\[165\]](#)

Ebu Yusuf'un Kitabı'l-Harac'ına Maliki mezhebine göre, bir ilave teşkil eder görünen, halife Harun Reşid'e karşı itirazlar içeren bu eserin mevsukiyeti hakkında ciddi zanlar vardır. Bulak'ta 1311'de yayımlanmıştır. [\[166\]](#)

G) el-Mudewenetu'l-Kubrâ:

Tunuslu Sehnun bin Abdisselam (ö.240/854), Kayra-van'da, Esed bin Furat'tan okuduğu el-Esediyye'yi Mısır'da İbnu'l-Kasım'a arzetmiştir. İbnu'l-Kasım'la yaptıkları tashih ve ilaveleri Esed kabul etmemiş, bu ikinci eser el-Esediyye'nin yerini alarak "el-Mudevvene" adıyla anılmıştır. Fıkıh konularına göre tertiplenmiş olup kırkbin mesele, dörtbin hadis, otuzaltıbin eseri (sahabe ve tabiün kavli) içermektedir. İlk kez Mısır'da 1323'te yayımlanmış olan Sehnun'a ait bu eser, Çoğu kez İmam Malik'e nisbet edilir. Maliki mezhebinin asıl dayanaklarından biridir. Daha sonra, pek çok ihtisarı ve şerhi yapılmıştır. [\[167\]](#)

2. Muhtelif Konulardaki Eserleri:

A) Tefsir:

B) Risale fi'1-Kader ve'r-Red ale'l-Kaderiyye:

Abdullah bin Vehb'e gönderdiği bir risaledir. [\[168\]](#)

C) Kitabı's-Sirr:

Elde bulunmayan bu kitapların İmam Malik'e aidiyetleri de kesin değildir. [\[169\]](#) Öğrencileri onun her türlü fikirlerini rivayet etmiş ve bunları kitap haline getirmişlerdir.

İmam Malik'in hayatı, fıkıh ve hadis ilimlerindeki yeri konusunda yapılan şu çalışmalar belirtilebilir:

- 1) Suyûti / Tezyînu'l-Memâlik li-Mezhebi Seyyidinâ'l-İmam Malik, Kahire 1324.
- 2) Emin el-Hûlî / Malik bin Enes-Terceme Muharrara, Kahire, Dârü l-Hyâi'l-Kutubi'r-Arabiyye. (3 cilt)
- 3) Abdulhalim el-Cundî / Malik bin Enes İmâmü Dâri'l-Hicret, Kahire 1969, Dâni'l-Maârif.
- 4) Ebu Bekr İbni'l-Arabî / Kitabı'l-Kabes fi Şerhi Mu-vattai Malik bin Enes, ya. Muhammed Abdullah Veled Kerim, Beyrut ty., 3.c.
- 5) Muhammed Ebu Zehra / Malik, Hayâtuhu ve Asru-hu, Kahire, 1946 (İmam Malik, Hayatı-Görüşleri-Fıkıhta Yeri, Çev. Osman Keskioglu, Arkara 1984, Hilal Yayınları).
- 6) Mahmud Nâdi Ubeydât / Malik bin Enes ve Eseru-hu Fi'l-Hadis, Kahire 1969 (Ezher Üniversitesinde yapılmış doktora tezi çalışması).
- 7) Nezîr Hamdan / el-Muvattaât li'l-İmam Malik Ra* dıyallahu Anh, Dimaşk-Daru'l-Kalem/Beyrut-ed-Dâru's-Şa-miyye 1992 (İmam Malik'in hadis yönü ve Mu vatta'lar m özellikleri konusunda yapılmış çok değerli bir çalışmadır).
- 8) İsa bin Mes'ud ez-Zevâvî / Menâkıbu Seyyidina'l-İmam Malik, yy. ty.
- 9) Ebu'l-Hasan el-Fihri / Fedâilu Malik yy. ty. [\[170\]](#)

3- İMAM ŞAFİİ (150-204/767-819)

1- Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi:

Ebu Abdullah Muhammed bin İdris eş-Şafî el-Kuraşî, dört mezhep imamından üçüncüsü, fıkıh usulüne dair ilk eserin yazarıdır.

Soyu Peygamberimizin soyu ile Haşim'de birleşir. Şam'a bağlı Gazze'de doğmuş, Mısır'da ölmüştür.

Küçük yaşta öksüz kaldı. Annesiyle Mekke'ye gittiler. Orada fakru zaruret içinde büyüdü. Daha küçük yaşlarda çöldeki bedevi arapların Huzeyl kabilesinin yanına gitti, onlardan saf Arapçasını geliştirip birçok Arapça şiiri ezberledi.

Yedi yaşındayken Kur'an'ı, on yaşındayken el-Muvat-ta'ı ezberlemiştir. [\[171\]](#)

Mekke'de Müslim ez-Zencî ve Sufyan bin Uyeyne'den (Ö.195/811) hadis ve fıkıh okudu. [\[172\]](#)

20 yaşında Medine'ye gitti. İmam Malik'in vefatına kadar (179/796), onun yanında kalarak tahsil gördü. İmam Ma-lik'ten Muvatta'yı dinleme yoluyla almıştır. Hatta bu sırada hocası ona malî destek sağlıyordu. Vefatına kadar hocasından ayrılmamıştır, 9 yıl beraber olmuşlardır. [\[173\]](#)

Daha sonra Yemen'e gitti. Necran'da kadılık görevi aldı, büyük bir şöhrete kavuştu. [\[174\]](#) Huzeyl kabilesinin yanında kalarak Arapçasını geliştirmiş, onların şiirlerini ezberlemiştir. Zeydî İmamı Yahya bin Abdillaha bey'at ettiği ve alevilerle işbirliği yaptığı gerekçesiyle bir grup alevî ile birlikte

tutuklandı. Rak-ka'ya götürülerek Harun Reşid'in huzuruna çıkarıldı (187/803). Güzel bir savunma yaptı. Halife tarafından affedildi. [\[175\]](#)

Irak'ta Ebu Hanife'nin öğrencisi Muhammed bin Hasan eş-Şeybanî'den iltifat gördü ve ders okuyarak bu zatta toplanan Irak (özellikle Hanefî) fıkımın birikimini elde etti, hatta eserlerini kendisi için istinsah ettirdi ve okudu. Hem hadis, hem re'y fikhını öğrenmiş oldu. [\[176\]](#)

Daha sonra Mısır'a gitti. Bir süre sonra Bağdat'a döndü. Yeniden Mısır'a gitti. Bu arada Mekke'ye gidip, ardından Mısır'a döndü.

Yaptığı kuvvetli tahsil sonunda hadis, fıkıh, kelim ve Kur'an ilimlerinde imam mertebesine yükselmiştir. Edebiyat ve şiirde de hayli ilerlemiştir. Çöldeki haber, rivayet ve şiirleri ezberlemiştir.

İmam Şafî, hadisi savunmak için Mutezile mensup-laryla bilfiil mücadele etmiştir. Basra'daki mütevatir olmayan hadisleri delil olarak kabul etmeyenlere karşı mücadeleye girişmiş, el-Umm adlı kitabında sünneti savunarak, gerçekten sünnetin koruyucusu şanına hak kazanmıştır. [\[177\]](#)

2. Dersleri ve Öğrencileri:

İmam Şafî, gerek Bağdat'ta, gerekse Mısır'da kaldığı sürede ders verdi, pekçok öğrenci yetiştirdi. Çok seyahat ettiği için, gittiği yerlerdeki bugünlerden yararlanmış, kendisinden de oradakiler istifade etmişlerdir. Uzun zaman Mısır ve Irak'ta kaldığı için bu iki bölgede daha çok talebesi olmuştur. Öğrencilerinin bir kısmı "müstakil mutlak müctehid" olmuş, bir kısmı ise ona bağlılığını sürdürmüştür.

İmam Şafî'nin öğrencilerini üç gruba ayırmak mümkündür: [\[178\]](#)

1) Mekke'deki öğrencileri: Ebu Bekr el-Humeydî (ö. 219/ 834), Ebu İshak İbrahim bin Muhammed Cö.237/851), Ebu'l-Velid Musa bin Ebi'l-Cârüd.

2) Bağdat'taki öğrencileri: İmam Şafî'nin kadim mezhebinin en sağlam ravisi olan Za'feranî (ö.260/873), Ebu Ali el-Kerâbisî (ö.256/869), zamanla müstakil müctehid olan ve re'y fikhına eğilimli Ebu Sevr (ö.240/854), Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed bin Hanbel (ö.241/855), müstakil müctehid olan İshak bin Râhûye (ö.238/852), seçkin öğrencisi İbn Sureye (ö. 305/917).

3) Mısır'daki öğrencileri: Hermele bin Yahya (0.243/ 857), Muhtasar yazarı Buveytî (Ö.231/845), Muhtasar yazarı

Müzeni (Ö.264/877), Rebi bin Süleyman el-Cizzî (Ö.257/870), en sağlam ravisi olan Rebi bin Süleyman el-Muradî (ö. 240/884). [\[179\]](#)

3. Şahsiyeti:

İmam Şafî, Mekke'deki gençler arasında parmakla gösterilecek kadar iyi ok atıcısıydı. Sağlam bir hafızası vardı, hazırcevaptı, bildiklerini tutukluk göstermeden rahatlıkla anlatırdı. Olayların altında kalmaz, incelediği meseleleri derinliklerine inerek aydınlatırdı, güçlü ve açık bir anlatıma sahipti. Keskin bir basiret ve kuvvetli bir firaseti vardı. Gerçeği araştırmada büyük bir ihlâs, ulaşmak istediği gerçeğe yönelmede sağlam bir görüş sahibiydi. İhlâsî İmam Şafî'ye gönül gözü, ruh kuvveti, bayağı şeylerden uzaklaşma ve olgun insana yakışmayan şeylerden kaçınma gibi nitelikler

kazandırmıştır. [\[180\]](#)

Ömrünün sonuna doğru beytülmaldeki, Muttalib oğullarına ayrılan ödeneğinden yararlanmıştı. [\[181\]](#)

İmam Şafî'nin bütün hayatı, deha derecesinde bir akıl, sağlam bir kalem, belâgatli ve tasvir gücüne sahip bir dil ile ilim uğrunda geçmiştir. 204/20 Ocak 820'de Fustat'ta vefat etti. el-Mukattam dağının eteğinde Benî Abdilhakem Türbesi'ne defnedildi. Türbesi ziyaretgâh olagelmiştir. Sala-haddin

Eyyubî burada büyük bir medrese yaptırmıştır. [\[182\]](#)

4. Şafî Mezhebinin Oluşumu ve Yayılması:

Şafî mezhebi, ilk olarak Mısır'da oluştu ve özellikle burada yayıldı. Çünkü İmam Şafî, hayatının son kısmını burada geçirdi. Fatımiler döneminde bile Mısır'da halk üzerindeki etkisini sürdürmüştür. Hanefî mezhebinin merkezi olan Bağdat'ta fazla varlık göstermemekle birlikte 3. ve 4. (9-10.) yüzyıllardan itibaren başta Mekke ve Medine olmak üzere Irak, Suriye, Yemen, İran, Maveraünnehir, kısmen Hindistan ve bir ölçüde de Kuzey Afrika ve Endülüste yayıldı. Fatımiler zamanında Mısır'da biraz zayıflamakla birlikte Sa-lahaddin Eyyubî zamanında hem halk hem de devlet

yöneticilerine karşı yeniden üstünlüğe kavuştu. [\[183\]](#)

Memluk Sultanı Baybars, yargıçların dört mezhebe göre tayin edilmeleri fikrini almış ve uygulamış olmakla birlikte, Şafî mezhebini

[184]
kayırmıştır.

Suriye'de, h. 302'de Şam kadılığına tayin edilen Ebu Zur'a ed-Dımaşki'ye kadar Evzaî mezhebi yaygındı. Bu yargıç, halk arasında Şafî mezhebine yüksek bir yer kazandırdı. Irak'ta büyük itibarı olmakla birlikte, yargı açısından Hanefî mezhebini geçememiştir, el-Kadir Billah, Şafî bir yargıç

tayin edince halk ayaklanmış ve bu tayin geri alınmıştır. Merv ve Horasan'a hicrî 3. yüzyılın sonunda girmiştir. [185]

Maveraünnehir'de Şafî mezhebi Ebu eş-Şâsi ve el-Kaf-fal vasıtasıyla yayılmıştır. Doğu'da Taşkent (Şaş), Irak, Tunus, Nesa, Buhara, İsfereyin ve Danikan'da hakimiyet şafulerindi. 5-6/11-12 yüzyıllarda Gazne'deki Gûrî hükümdarları kazanmışlardır.

Herat, Sicistan, Nişabur ve Serahs taraflarında şafiiler ve hanefiler daha çok birincilerin sebebiyet verdiği daimî bir mücadele ve kavga içinde olmuşlar, kanlar dökülmüş ve zaman zaman devletin müdahalesi zarurî olmuştur. [186]

Şafî Mezhebi, Endülüs ve Magrib ülkelerinde pek tutunamamıştır.

Osmanlı hakimiyetinden Önce İslâm ülkelerinin merkezlerinde oldukça güçlü durumdaydı. Osmanlı hakimiyetindeki bazı yerlerde, Safeviler zamanında İran'da zayıfladı. Yi-ne Osmanlılar zamanında Mısır'da resmî planda üstünlüğü kaybettiyse de halk arasında Malikî mezhebiyle birlikte

her zaman en güçlü mezhep olageldi. Bunun yanında Suriye ve Hicaz'da gücünü korumuştur. [187]

Günümüzde Mısır, Suriye, Güney Arabistan, Bahreyn, Hicaz ve Filistin'de şafiiler çoktur. Filipinler, Cava, Tangan-yika, Sumatra, Malaya adaları ve Siyam müslümanları ekseriyetle şafiidir. Kafkasya'da özellikle Dağıstan, Orta Asya'nın kuzeyi ve Doğu Afrika'da bu mezhep yaygındır. Yemen (Zeydî mezhebiyle yarışmaktadır), Aden, Irak, Hindistan ve ayrıca Türkiye'de Güney ve Doğu Anadolu'da (Urfa, Diyarbakır, Mardin,

Siirt, Van, Hakkari, Bitlis, Ağrı, Kars ve kısmen Erzurum) da şafiiler vardır. [188]

2- Görüşleri

1. Akaidle İlgili Görüşleri:

İmam Şafî, özellikle Mu'tezile'nin alevlendirdiği kelamla ilgili tartışmalara karşı olumsuz bir tutum almış ve bu ilimle uğraşmayı yasaklamıştır. Ancak kelamla uğraşmayı yasaklamakla birlikte, bu ilme dair engin bilgisi vardı. Bu konuda, Kur'an ve sünnetin naslarına dayanır, kelamcıların delillerine dalmazdı.

İmam Şafî'ye göre, Allah'ın sıfatları zâtının gayri değildir. Kur'an Allah kelamıdır, mahluk değildir. İnsanlar amellerini kendileri yaratmazlar, onlar Allah'ın yaratmasıyla olur. İman, tasdik ve ameldir. Amelin artıp eksilmesiyle, iman da artar ve eksilir. Kıyamette Allah görülecektir.

İrade ve kader gibi kelâmî konular üzerindeki tartışmalardan hoşlanmazdı. [189]

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

Çok keskin bir zekâyâ, sağlam bir muhakeme ve açık bir anlatını gücüne sahip olan İmam Şafî, Malikî ve Hanefî mezhepleri ile, başka bir deyişle hadisçilerle re'y (içtihad) taraftarları arasında orta bir yolu benimsemiş, İslâm hukuku alanında hem hadislere, hem de akıl ve düşünceye önem vermiştir. [190]

A) Hukuk Yöntemi ve İctihad Felsefesi:

İctihad usulünü bizzat kaleme alan İmam Şafî'nin fıkıh alanındaki dayanakları şöylece sıralanabilir:

1) Kitap ve Sünnet: Kur'an'ın bir açıklaması ve esas itibarıyla vahye dahil olarak kabul ettiği sahih sünneti, hukukî hükümlerin kaynağı olma bakımından Kur'anla aynı mertebeye görür. Haber-i âhâd bile olsa sabit olan sünnete muhalefet edilemez. "Sahih bir hadis bulunursa, işte benim mezhebim odur." der ve sünnete aykırı görüşleriyle karşılaşılırsa sünnete uyulmasını söylerdi.

Hadislerle ilgili meseleleri incelerken, onları genel prensiplere bağlamaya çalışırdı. [191]

2) İcma: İcma edilen konu, Kur'an ve sünnete aykırı olamaz. Medinelilerin icmasını kabul etmezdi. Bir mesele üzerinde icma iddiası öne sürülünce, meseleyi incelemek için icma tezine karşı çıkardı. Ona göre, dinî ödevler dışında, hiçbir konuda icma mevcut olmamıştır. Mezheplerin ilk otoritelere ve bilginlere isnad ettirdikleri icma, gerçek bir icma oluayıp, en iyi haliyle bir muvafaktır (oydaşma) ve ayrıntılara ilişkin bazı

hususlarda çatışma sürmektedir. [192]

3) Sahabilerin görüşleri: Önce ittifak halindakileri alır, çünkü bunlar icma sayılır. İhtilaf ettikleri yerde ise Önce kitap ve sünnete daha yakın olanı tercih eder. Daha sonra Hu-lefa-i Raşidîn'nin görüşünü yeğler. Ancak bütün sahabeye aykırı bir görüşü öne sürmez. [193]

4) Kıyas: Hanefiler kadar kıyası kullanmaz. İmam Şafî'ye göre kıyas, bir icthaddır. Kıyas, galip zan ifade eder. Kıyas, kitap ve sünnete dayanır.

İmam Şafî kıyasın ilkelerini de belirlemiştir. Kıyası, delâlet yoluyla ilâhi beyan saymıştır. İmam Şafî, kıyasla içtihadı bir tutar. [194]

İmam Şafî'nin, Hanefilerin istihsan, Malikîlerin ıstı-lah prensiplerini reddettiği söylenir. Ancak, İmam Şafî, daha çok bu terimlerden, bazılarının çıkardığı yanlış anlamları eleştirmiş, teknik anlamda kendisi de bu delilleri kullanmış-tır. [195]

B) Hukuk Anlayışının Gelişimi ve Özellikleri:

İmam Şafî, zahire göre hüküm verir; nasları zahire göre anlar ve öyle hüküm çıkarır; mahkemede zahire göre hüküm verilmesini savunur; akidlerde kelimelerin zahirine itibar eder.

İmam Şafî'nin mezhebinin görüşleri eski (kadîm) ve yeni (cedid) olmak üzere ikiye ayrılır.

İmam Şafî'nin görüşleri bakımından Bağdat ve Mısır'da kaldığı dönemler önem taşımaktadır. Irak ve Bağdat'taki görüş ve icihadları onun eski mezhebinin oluşturur. Burada er-Risale ve el-Mebcut kitaplarını yazmıştır. 200/815 yılında Mısır'a gelince, eserlerini gözden geçirmiş, önceki icihadlarının bir kısmını değiştirmiş, öğrencilerine yeniden yazdırmıştır. Bize kadar gelen eserleri de bunlardır. Bunlar İmam Şafî'nin yeni mezhebinin oluşturur. Eski ve yeni görüşleri ayrı ayrı bölgelerde yayıldığından birçok konuda kendisinden iki görüş gelmiş, sonraki şafî âlimleri de

bu görüşleri uzlaştırmaya çalışmışlardır. [\[196\]](#)

3. Siyasî Görüş ve Tutumları:

A) Halife Seçimi:

İmam Şafî'ye göre hilâfet, yerine getirilmesi gereken dinî bir emirdir. Bir Arap olan İmam Şafî'ye göre, hilâfet Kureyş'in hakkıdır. Arap kökenli biri olarak bu konuda ısrarlı olmuştur. Halife adaletli olmalıdır, zâlim biri halife olakabul edilemez. Hilafetin sahih olması için, bey'atin önceden yapılmış olması zorunlu değildir. Kureyş'ten bir kimse iktidarı zorla ele geçirse, sonra adaletli hareket etse ve halk onun halifeliği konusunda görüş

birliğine varsa, iktidarı zorla ele geçiren bu kimse, meşru halife sayılır. [\[197\]](#)

Dört halifeyi tarihî sıralarına göre kabul eder, Ömer bin Abdilaziz'i beşinci raşid halife olarak gördü. Hz. Ali ile Muaviye arasındaki çekişmede,

Hz. Ali'yi haklı, Muaviye'yi haksız, hatta bâgî (isyancı) gördü. Ona göre, Haricîler de isyancıdır. [\[198\]](#)

İmam Şafî zalim imama karşı, her ne kadar "sabr"ı yeğlemiş ve ayaklanmayı reddetmişse de, Yemen'deki - bazı rivayetlere göre Mekke'deki dokuz Alevî ile birlikte, Abbasî Halifesi Harun Reşid'in huzuruna sanık olarak çıkmış, aralarında pek çoklarının Şafî'nin diyalogdaki parlaklığına örnek olarak aldıkları bir konuşma geçmiştir. Böylelikle sanık durumundan, bilgin ve fakih durumuna geçmeyi başarmıştır. İmam Şafî'nin kendiliğinden yaptığı bu savunmadan -genellikle ehl-i sünnetin belirginleştiği- siyasetle ilgilenmekten kaçınma ve kendini bir ilim adamı olarak sunma eğilimi ortaya çıkar.

İmam Şafî'nin Ehl-i beyt'e duyduğu sevgi, Şia'ya mensup olduğu şeklindeki düşünceye sebep olmuştur. Bu sevgisi, onu, "ayaklanmadan" uzaklaşmaktan, "sabr"ı yeğlemekten ve sultana öğütten alıkoymamıştır. Böylelikle, vicdanı ile aklını birbirinden ayırmıştır. Vicdanı ona,

RasuluUah'm (sa) sevdiği ve müslüm anların da sevmesini vacip kıldığı muttaki ve iyi insanlar olan Ehl-i beyt'i sevmeyi zorunlu kılmıştır. [\[199\]](#)

Oysa aklı, onun, sünnetlere, eserlere ve eskilerin ilimlerine bağlılığı dolayısıyla, "ayaklanmayı" reddetmesini, yerine imama öğüt vermeyi geçirmesini gerektirmiştir. Bu konudaki bir sözü şöyledir: " Üç Özel durumu gizleyen, kendine haksızlık etmiş olur: doktordan hastalığı, dosttan

ihtiyacı ve imama Öğüt vermeyi." [\[200\]](#)

3- Eserleri

İmam Şafî'nin içinde yaşadığı çağ, ilimlerin geliştiği, tedvin ve yazımın başladığı, her ilmin temel konularının belirlendiği, bir çağdır. Alimler, hadislerin çeşitli kaynaklarından toplanmasına yönelmişti. Fıkıh konusunda çeşitli medreseler/mezhepler kurulmuştu. Çeşitli İslâm fırkaları doğup geliyordu. Yunan, Fars ve Hind dillerinden çeşitli ilimlere dair eserler Arapça'ya çevrilmişti ve çevriliyordu.

İmam Şafî'nin eserlerini konularına göre ele alabiliriz: [\[201\]](#)

1. Hukukla İlgili Eserleri:

A) el-Ümm:

İmam Şafî'nin kaleminden çıkmamıştır. Vefatından sonra öğrencileri tarafından görüşleri bu eserde toplanmıştır. Rebi bin Süleyman, Buveytî ve İbn Ebî'l-Cârûd'un rivayet ve nakilleriyle gelmiştir. İmla yoluyla tespit edildiği anlaşılmaktadır.

el-Ümm, o devirde eşi yazılmamış bir fıkıh kitabıdır, imam Şafî bu eserinde sadece meseleleri ve icihadlarını sıralayıp geçmez, farklı

görüştükilerin icihad ve delillerine de genişçe verir ve uzun tartışmalar açarak kendi icihadlarını savunur. [\[202\]](#)

el-Ümm'ün matbu nüshası, 7 cilt olup, Rebi'nin rivayetine, Bulkinî'nin hattına dayanmaktadır. Bu eserin yedinci cildinin kenarında, Cimau'l-İlm (s.250), İbtâlû'l-İstihsan (s.267), er-Reddu ala (el-İhtilâfna'a) Muhammed bin el-Ha-scm(s.277), İhtilâfu Ali ve İbn Mes'ud (s.151), İhtilâfu'l-Ha-dis gibi kendi görüşlerini, Ebu Yusuf a ait (er-Reddu alâ) Siyeru'l-Evzâi (s.303), İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ (s. 87) gibi başka fakihlerin görüşlerini yansıtan, İmna kendi görüşlerini yazdığı eserleri de vardır. Bunların yamsıra Beyânu Ferâidülah(s.262), Sıfatu'l-Emr ve'n-Nehy (s.265) gibi eserleri de yer alır. Bu cilde başkalarının İmam Şafî'den derlediği İhtilâfu Malik ve's-Şafîi (s.177), altıncı cilde ise Musned ve İmam Muhammed'e ait el-Hucce adlı eserler de eklenmiştir. Bu eserlerin tahkikli ayrı basımları da yapılmış ve yapılmaktadır.

Eserlerinden anlaşıldığı gibi, İmam Şafî'nin öncü olduğu konulardan birisi de karşılaştırmalı hukuktur. [\[203\]](#)

B) er-Risale:

Mısır'dayken yazdığı bu fıkıh usulü (hukuk metodolojisi) eseri, bize kadar gelen usul kitaplarının ilkidir. Çok açık bir Arapça'yla yazılan bu eserde başlıca usul konuları tedvin edilmiş ve delilli bir şekilde işlenmiştir. Ahmed Muhammed Şâkir tarafından yapılan tenkitli ve açıklamalı yayımı, büyük bir emek ürünüdür (Kahire 1940). Macid Haddurî tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. İslamic Jurisprudence: Sha-fii's Risâla, (Baltimore 1961). [\[204\]](#) Türkçe'ye de çevrilmiştir.

er-Risâle, çev. Ubeydullah Dalar. (Ankara ty) [\[205\]](#)

İçtihad usulünü bizzat kaleme almış (Ebu Hanife, Ebu Yusuf, Şeybanî gibi) bazı imamlar olduğu belirtilir. [\[206\]](#)

İslâm'ın hukuka en büyük yardımlarından birisi, hukuk ilmidir. Hukuk ilmi, İslâm'dan önce mevcut değildi. Ancak kanunlar vardı, kuralların üstünde soyut bir hukuk yoktu. Bu hukuk ilmi, hukukun kaynakları, felsefesi, yorum yöntemleri, hukukun uygulanması gibi meseleleri ele alır. Dünyada böyle bir konu üzerinde yazılmış en eski eser, soyut hukuk ilminin ortaya koyucusu İmam Şafî'nin Risale'sidir. Ona göre bu ilim kökleri(usulü) oluşturduğu halde, kanun kuralları dalları (furû) oluşturur. Bu açıdan, Şafî'nin Risa-le'si, hukukun cihanşümül tarihinde bir dönüm noktasıdır. [\[207\]](#)

İmam Şafî tarafından kullanılmış olan ilmî istilâhların büyük bir kısmının, günümüze kadar aynı konudaki incelemelerde kullanılacak kadar, nasipleri büyük olmuştur.

İmam Şafî'nin er-Risale'si bazı şerh ve haşiyelere konu olmuştur: Muhammed bin Abdullah es-Sayrafî (Ö.330), Hassan bin Muhammed bin Ahmed en-Nisaburî (Ö.349), Muhammed bin Ali bin İsmail el-Kaffal el-Kebîr eş-Şaşî (Ö.365), Muhammed bin Abdullah eş-Şeybanî en-Nisaburî (Ö.388), [\[208\]](#)

İmamul-Harameyn el-Cüveynî'nin babası Abdullah bin Yusuf el-Cüveynî (Ö.438) şerh yazanların başlıcalarıdır. [\[208\]](#)

31. M.Hamidullah,Ofe, s. 33.

C) el-Mebcut fi'l-Fıkh:

Adı kaynaklarda geçen bir fıkıh eseridir. Bağdat'ta yazdığı bu eseri Mısır'da gözden geçirip, el-Ümm öğrencilerine yazdırmıştır. [\[209\]](#)

D) el-Hucce:

el-Mebcut'la aynı eser olduğu söylenir. Irak'a ikinci defa halife Emin'in daveti üzerine gittiğinde yazmıştır. İlk eseri olan ve kadîm mezhebini içeren bu kitap tam olarak gelmemişse de, el-Ümm'ün çeşitli yerlerinde kısmen vardır. [\[210\]](#)

E) İhtilâfu'l-İrakayn:

Ebu Hanife, İbn Ebî Leylâ ve Ebu Yusuf'un görüşlerini rivayet etmiş, tercihe değer gördüklerini belirtmiş, bazan da üç hukukçunun görüşlerinden farklı bir görüşü tercih etmiştir. Aynı bir basımı da yapılmıştır. [\[211\]](#)

F) İhtilâftı Ali ve İbn Mes'ud:

Hiz. Ali ile Abdullah bin Mes'ud'un hukukî noktalardaki farklı görüşlerini bir araya getiren küçük bir eserdir. [\[212\]](#)

G) İhtilâftı Mâlik ve's-Şafî:

Bu, İmam Şafî'den derlenmiş bir eserdir. Sünnetin nasıl uygulanacağı ve bu noktada İmam Mâlikle olan ihtilâfları kaydedilir. Bilhassa Medine amelinin (uygulamasının) bağlayıcılığı tartışılır. [\[213\]](#)

H) İbtâlu'l-İstihsan:

Hanefî mezhebinin dayandığı delillerden biri olan istihsan, yanlış yorum ve uygulamaları açısından eleştirilmiştir. [\[214\]](#)

İ) er-Red alâ Muhammed bin el-Hasen:

Eserde Medine'liler, İmam Muhammed'e karşı savunulmuştur. Ayrıca İmam Muhammed ile aralarında geçen münazaralar da bu eserde yer alır. Kavlu Ehli'l-Medine terimiyle, İmam Malik'in görüşleri anlatılır. [\[215\]](#)

J) Kitabu'l-Emâli.

Muhtemelen İmam Şafî'nin çeşitli konulara dair görüşlerinin yer aldığı bir kitaptır. [\[216\]](#)

2. Tefsirle İlgili Eserleri:

A) Ahkâmu'l-Kuran:

Beyhakî tarafından rivayet edilen ve bu adla bize gelen ilk fikhî/hukukî âyetler tefsiridir. İstanbul-Murat Molla Küt., no:16'da bir yazması vardır. Ayrıca yayımlanmıştır: Ahkâmu'l-Kur'an, yay. İzzet el-Attâr, Kahire 1951-1952. Ayrıca Abdulganî Abdulhâlik tarafından da güzel notlarla yayımlanmıştır (Beyrut 1980). [\[217\]](#)

3. Hadisle İlgili Eserleri:

A) İhtilâftu'l-Hadis:

Sünnetin ve bilhassa haber-i vâhid'in savunulması için yazılmıştır. Çok değerli tartışmaları içerir. Hadislerde görülen çelişkileri ve giderilmeye yollarını gösterir. Aynı basımı da yapılmıştır. Muhammed Ahmed Abdulaziz tarafından hadisleri tahrir edilerek yayımlanmıştır. (Beyrut 1986) [\[218\]](#)

B) es-Sunenu'l-Me'sûra:

İctihadlarda dayandığı hadisleri içine alır. Abdul-mu'ti Emin Kal'aci tarafından yayımlanmıştır (Beyrut 1986). [\[219\]](#)

C) el-Musned:

İctihadlarında dayandığı ve çoğu el-Ümm'den çıkarılan hadisleri içeren bu eser üzerine 10'a yakın şerh ve benzeri Çalışma yapılmıştır. Güzel bir yayımı vardır. Yay. İzzet el-Attâr-Yusuf Ali Zevâvî, Kahire 1952. [\[220\]](#)

D) Cimâu'l-İlm:

Sünnetin ve hadisin toplanışından söz edilerek, bunların gereğince amelin Önemi belirtilir. Muhammed Ahmed Abdulaziz tarafından notlarla yayımlanmıştır (Beyrut 1984). [\[221\]](#)

4. Akaidle İlgili Eserleri:

A) el-Akâide:

Yazma halinde bulunan bir akaid eseridir, yayınlanmayı beklemektedir.. [\[222\]](#)

B) el-Fikhî'l-Ekber:

İmam Şafî'ye atfolunan bu eser (Kahire 1324), aslında Eş'arî devrine ait kısa bir akaid kitabıdır. [\[223\]](#)

5. Edebiyatla İlgili ve Diğer Eserleri:

A) Divanu's-Şafî:

Zuhdî Yeken tarafından derlenmiş şiirlerini içerir. (Beyrut 1961) Özlü ve duru bir Arapça'yla vecize türünden şiirlerden oluşur. [\[224\]](#)

B) Vasıyyetu's-Şafî:

Büyük Ölçüde iman anlayışını ve mezhebini açıklar. İmam Şafî konusunda yazılan pekçok eserin başlıca-ları şunlardır:

1) Rebi bin Süleyman el-Cizi / Rihletu'l-İmami's-Şafî , Yay.Muhibbuddin el-Hatib, Kahire 1350.

- 2) Beyhakî, Ebu Bekir Ahmed bin el-Hüseyn / Menâkıbu's-Şafîi, Yay.Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1970-71 (2 cilt).
- 3) Beyhakî / Kitabu Beyani Batai Men Ahtaa Ale's-Şafîi , Yay. Halil İbrahim Molla Hatır, Riyad 1980.
- 4) İbn Ebî Hatim er-Râzî (Ö.327/939) / Adâbu's-Şafîi ve Menâkıbuhu , yay. Abdulganî Abdulhâlık, Kahire 1953.
- 5) İbn Hacer el-Askalânî (Ö.852/1448) / Tevâlî't-Te'sis ti-Meali Muhammed bin İdrîs , Bulak 1301; Lübnan 1986.
- 6) el-Hatîbu'l-Bağdadî, Ebu Bekir Ahmed bin Ali / Mes'ele-tu'l-İhticac bi's-Şafii fi-ma Usnide İleyhi ve'r-Reddu ala Tainin bi-Izami ehlihîm , Yay. Halil İbrahim Molla Hatır, Riyad 1980..
- 7) Fahrüddin er-Râzî / Menâkıbu'l-İmami's-Şafîi , Mısır 1279.
- 8) F. Wüstenfeld / Der İmam eş-Şafîi, Seine Schuler und Anhangen bis zum. J. 300, Göttingen, 1890.
- 9) Hilmizade İbrahim Rifat / Menakıb-ı Hazreti İmam Şafîi, İstanbul 1318.
- 10) Muhammed Ebu Zehra / eş-Şafü , Kahire 1348. Türk-çesi: İmam Şafîi, Çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1969.
- 11) Abdulhaiim el-Ctmî / el-İmamu's-Şafîi Nâsıru's-Sün-ne ve Vâdıu'l-Usûl, Kahire 1966, Dâru'l-Maârif.
- 12) Nasr Hamid Ebu Zeyd / el-İmamu's-Şafii ve Te'sisu'l-İdeolociyyeti'l-Vasatiyye , Kahire 1992.
- 13) Muhyiddin Abdusselam Biltaci / Mevkıfu'l-İmami's-Şafîi min Medreseti'l-İrakı'l-Fıkhiyye , Kahire 1973.
- 14) Mustafa Münir Edhem / Rihletu'l-İmami's-Şafii ilâ Mısır, Kahire 1930.
- 15) Mustafa Ahdurrazik / el-İmamu's-Şafîi, Mısır 1945.
- 16) Nebil Ganaim / er-Risale li'l-İmami's-Şafü , Kahire 1988.
- 17) Mustafa Nehravî / el-İmamu's-Şafîi fi Mezhebeyhi'l-Kadîm ve'l-Cedid, Kahire 1988.
- 18) Habil Nazlıgöl I İmam Şafîi'nin Hadis Kültürümüzdeki Yeri, Ankara 1993 (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Doktora Tezi).
- 19) Şamil Dağcı / "İmam Şafîi'nin Hayatı ve Fıkıh Usulü Emindeki Yeri ", Diyanet Dergisi, cilt:32, sayı:2 Nisan-Mayıs-Haziran (Ankara 1996) s.69-127. [\[225\]](#)

4- İMAM AHMED BİN HANBEL (164-241/780-855)

1- Hayatı ve Şahsiyeti

1. Doğumu ve Yetiştirilmesi:

Ebu Abdillâh bin Muhammed bin Hanbel eş-Şeybânî ez-Zuhâlî el-Vâ'ilî el-Basrî el-Mervezî el-Bağdadî (164-241/780-855). [\[226\]](#) Dört mezhepten biri olan Hanbelî mezhebinin kurucusu, emirü'l- mü'minîn unvanını kazanmış muhaddis, fakih mütekkelim ve müfessir.

Doğumu ve Ölümü Bağdad'da oldu. [\[227\]](#) Hem anne, hem baba tarafından Arap asıllı olup, Adnanîlerin bir kolu olan Şeybânîlere mensuptur. Sayıca Arapların daima en kalabalığı olan Şeybânîler, önceleri Irak'a yakın bir yerde göçebe olarak yaşardı, daha sonra Basra kurulunca oraya yerleştiler. [\[228\]](#) Ailesi Ahmed bin Hanbel'in doğumuna yakın bir zamanda Bağdad'a göç etmişti. Dedesi Hanbel bin Hilâl, Emevîlerin Serahs valisi

idi. [\[229\]](#) Babası Muhammed bin Hanbel ise ordu mensubu olup genç yaşta, otuz yaşında vefat etmişti. [\[230\]](#) Bu yüzden Ahmed bin Hanbel yetim kalmış ve annesi ile amcasının himayesinde büyümüşü. Ailesi Bağdad'da Abbasî hali-feleriyle ilişkilerini sürdürmeye devam etti. Ancak Ahmed bin Hanbel bu konuda daima çekingen davrandı. [\[231\]](#)

Ahmed bin Hanbel çocukluğunu Abbasîlerin başkenti Bağdad'da geçirmiş, ilk terbiyesini bu ilim beşiğinde almıştır. Küçük yaşta Kur'an'ı hıfzetti, dil ve kompozisyon dersleri aldı. [\[232\]](#) Çok kuvvetli bir hafızaya sahip olan Ahmed bin Hanbel, aynı zamanda hıfzettiklerini de çok iyi anlıyordu. [\[233\]](#)

2. Şahsiyeti:

Ahmed bin Hanbel çok sabırlı ve tahammüllü birisi olup, kuvvetli irade sahibi ve azimliydi. Nezih, ihlaslı, afif ve heybetli birisiydi. Esmer, güzel yüzlü ve uzun boylu idi. Beyaz giyer, saçını ve sakalını kınalardı. [\[234\]](#)
(Nevevî, age, 1/110; İbn Hallikân, age, 1/64; M.Ebu Zehra, M., İbn Hanbel (Kahire 1947), s.15).

Ahmed bin Hanbel, geçimini babasından kendisine miras olarak kalan dokuma atölyesinin geliriyle sağlardı. [\[235\]](#) Bu geliri ihtiyacını karşılamayınca, borç alır, bir işte çalışır veya ekin tarlalarındaki kalıntılarını toplardı. Maddî bakımdan sıkıntılı olduğu halde, Abbasî halifesi

Mütevekkil(ö.247/861)'in ihsanını reddettiği gibi, oğulları ve amcasının da kabul etmesini engellerdi. [\[236\]](#)
Ahmed bin Hanbel'in Salih va Abdullah adında iki oğlu vardı. Büyük oğlu Salih (Bağdad 203/918-919- İsfahan 266/877-878) İsfahan kadısı iken vefat etmiştir. Künyesini kendisinden aldığı küçük oğlu Abdullah'tır(Bağdad 213/826-290/ 903). [\[237\]](#)

Ahmed bin Hanbel 241/855'te Rebiülevvel ayının oniki-sinde 77 yaşında iken vefat etti. Cuma namazından sonra çok kalabalık bir cemaatle kılınan namazını müteakip Bâbu Harb mezarlığına defnedilmiş tir. Meşhur olup ziyaretgâh haline gelen mezarı, h.7/m,13 asrın sonlarına doğru Dicle'nin bir [\[238\]](#)

taşkını sırasında yıkılmıştır.

3. Hadis ve Fıkıh Öğrenimi:

Ahmed bin Hanbel devrimin en meşhur ve muteber âlimlerinin yanında tahsilini tamamlamıştır. Kur'an'ı hıfzettikten, dil ve kompozisyonla ilgili temel bilgileri aldıktan sonra, fıkıh ve hadis tahsiline başladı. Çok sayıda hocadan ders aldı. [239] Onun yaşadığı çağda Bağdad'da hadis uleması bulunduğu gibi, özellikle fikhî tedvin edilmiş olan hanefî fu-kahası bulunmaktaydı. Ayrıca ehl-i hadîs ile ehl-i re'y arasında bir yakınlaşma da tesis edilmiş durumdaydı. [240]

Ahmed bin Hanbel başlangıçta hadis ulemasını seçerek hadis dersleri aldı. İlk hadis hocası Ebu Hanife (0.150/ 767)'nin en yakın arkadaşı olan Ebu Yusuf (ö.182/798)'tur. [241] Fıkıh kitaplarını yazıp ezberleyen Ahmed bin Hanbel onlara fazla bağlanmamıştır. [242] Bir süre sonra Ebu Yusuf'un derslerinden ayrılarak, İbn Ömer ve İbn Abbas'ın asarını Amr bin Dinâr, Zührî gibi tâbi'inden Öğrenen devrin meşhur muhad-disi Huşeym bin el-Beşîr el-Vâsîtî(ö.183/799)'den hadis okumaya başlamış ve bu tahsili dört yıl sürmüştür (179/183-795/799). [243] Bu sırada başka hocalardan da hadis tahsil etmekten geri kalmıyordu. [244] Bir süre sonra, Bağdad dışına çıkarak hadis uğrunda seyahatlere başladı. [245] 179/795'te Irak, Yemen ve Suriye; daha sonra İran, Horasan ve Mağrib; 183/799'da Küfe; 186/802, 190/806, 194/810 ve 200/815'te dört defa olmak üzere Basra [246]; 187/803, 191/807, 196/811, 197/812 ve 198/813'te olmak üzere Mekke; ayrıca Medine, Yemen, Cezair, Fâris ve Horasan'a seyahatler yaparak oradaki âlimlerden hadis dersleri aldı. [247] Hicaz'da Mekke'nin büyük hadis otoritesi Süfyan bin Uyeyne (Ö.198/813-814)'den, [248] Basra'da Abdurrahman bin Mehdî (Ö.198/813-814)'den, [249] Küfe'de Vekî bin Cerrah (ö.197/812-813)'dan, [250] Yemen'in San'a şehrinde meşhur muhaddis Abdurrezzak bin Hemmam (ö.211/826)'dan hadis tahsil etmiştir. [251]

Mekke'ye 187/80'teki ilk gidişinde İmam Şafî (ö.204/819) ile karşılaştı ve ondan hadis tahsil etti. [252] Ahmed bin Hanbel 190/806'da Bağdad'a dönünce, daha önce karşılaştığı İmam Şafî'den Kureyş ensabı, fıkıh ve fıkıh usûlü tahsil etti. Bu tahsili eş-Şafî'nin Mısır'a göç edene kadar sürdürdü(195-197/810-813). [253] Hocası eş-Şafî, Ahmed bin Hanbel için çok takdîrîkâr ifadeler kullanmıştır. "Siz hadisi ve hadis ricalini daha iyi bilirsiniz. Hadis sahih olunca onu bana bildirin." [254]; "Bağdad'dan ayrıldım, orada İbn Hanbel'den daha müttekî, efdal, âlim ve fakih birini bırakmadım." [255]; " İbn Hanbel sekiz hasletin imamıdır: Kur'an, sünnet, hadis, fıkıh, lügat, fakr,zühd ve vera'." [256]

Ahmed bin Hanbel bu sayılanlardan başka Affan bin Osman [257], İbrahim bin Sa'd, Abbad bin Abbad, Yahya bin Ebî Zaide, Yahya bin Sa'îd, el-Kattân, İsmail bin Uleyye (veya Aliyye), Cerîr bin Abdilhamîd,el-Velîd bin Müslim, Yezid bin Harun, Mufaddal Rukaşî, Süleyman bin Davud et-Tayâlisî, Mu'temir bin Süleyman el-Basrî gibi âlimlerden de hadis dersleri almıştır. [258]

Sayılan bu güvenilir hadis hocalarından ders alıp [259], çok sayıda hadis ezberleyen Ahmed bin Hanbel, zamanının hadis imamı oldu. [260] Bu tahsili sırasında o, sahabe ve tabiinin fetva ve kazalarını (yargı kararlarını) öğrendi. [261] Dinî ilimlerin tedvin edilmeye başladığı bir devirde yaşayan Ahmed bin Hanbel, hadisleri hem yazar ve hem de ezberledi. Hafızasının çok kuvvetli olmasına rağmen, hadis naklini de mutlaka kitaptan yapardı. [262] Hadislerin sadece rivayeti ve kitabetiyle yetinmez, onlardan ahkâm çıkarma yol ve usûlünü de öğrenirdi. [263] Böylece Ahmed bin Hanbel, hem fıkıh ve hem de hadis ilmini elde etmiş olup, hadis ile fikhî netice arasında mukayese yapabilecek seviyeye gelerek metodolojisinde hadis ekolünün yolunu tercih etmiştir. [264] Ahmed bin Hanbel, hadis, fıkıh ve lügat dışındaki ilimleri özel olarak tahsil etmemiştir. Ancak o, çağındaki Havaric, Şia, Cehmiyye, Mu'te-zile gibi fırkalar hakkında bir takım hükümler verdiğine ve onlarla mücadele ettiğine göre, onların görüşlerini de bilmesi gerekir. [265]

4. Öğretim Yöntemi ve Öğrencileri:

Kuvvetli bir tahsilden sonra Ahmed bin Hanbel, kırk yaşına gelinceye kadar arasına verdiği dersler dışında yalnızca hadis tahsili ve kitabetiyle meşgul olmuş, bu yaştan sonra yoğun bir şekilde ders vermeye ve hadis rivayet etmeye başlamıştır (204/819). Ders vermeye başlaması insanların ona hadis ve fıkıh dair sorular yönelterek ilminden istifade etmek istemeleriyle olmuştur. Bağdad Ulu camisinde ikindiden sonra verdiği dersler çok kalabalık bir talebe topluluğu huzurunda olurdu. Pek tabiidir ki bu kalabalık, ondan hadis ve fıkıh rivayet edenlerin de çok sayıda olması sonucunu doğurmuştur. [266] Bundan başka o, seçkin talebesi ile oğullarına evinde özel dersler verirdi. [267] Büyük bir ciddiyet ve sükûnet içinde geçen derslerini doğrudan yapmayıp, herhangi bir mevzudaki hadisler sorulduğunda derse başlardı. İlgili hadisleri, çok kuvvetli hafızasına güvenmeyip yazdığı kitapları üzerinden naklelerdi. [268] Konuyu, önce ilgili hadisleri nakledip talebesine imla ederek işlerdi. Daha sonra sahabe ve ta-bi'în asarının bulunmadığı durumlarda, zarurî olarak fikhî görüşünü açıklar, ancak fetvalarının yazımına ve nakline izin vermezdi. [269] Ahmed bin Hanbel'den hocası Abdurrezzak, Buhari, Müslim, Ebu Davud, Begavî, Darimî, Ebu Hatim er-Razî, İbn Ebi'd-Dünya, Hasen bin Musa,

Ebu Zur'a er-Razî; Veki'bin Cerrah, Yahya bin Adem, Ali bin el-Medîni, Yahya bin Ma'in, Bakî bin Mahled, Bezzâr, Sâgânî gibi meşhur muhaddisler ile kendi oğulları Salih ve Abdullah hadis tahsil edip rivayet etmişlerdir. [270]

5. Siyasî Baskıya Uğraması (Mihne):

Abbasî Halifesi Emîn (Ö.198/813), İmam Şafî'ye Ye-men'e tayin edilmek üzere bir yargıç adayı bulmasını teklif edince, eş-Şafî, Ahmed bin Hanbel'e bu görevi teklif etmiş, fakat o bunu şiddetle reddetmiştir. [271]

Ahmed bin Hanbel, Abbasî Halifelerinden Me'mun, Mu'tasım ve Vâsık devirlerinde "Kur'an'ın mahluk olup olmadığı" konusunda sorguya çekilmiş (mihne) ve Mu'tezi-le'nin tesirinde kalarak Kur'an'ın mahluk olduğunu benimseyen bu hükümdarların istediği cevabı vermediğinden baskıya uğramıştır. Halife Me'mun (ö.218/833), Bişr el-Merîsî (ö.210/825)'nin etkisinde kalarak Mu'tezile'nin fikirlerini benimsemiş ve devlet görevlileri ile yakınlarını onlardan seçmiştir. Bunlardan biri olan Ahmed bin Ebî Duâd (ö.240/854), Me'mun adına Bağdad naibine Halku'l-Kur'an konusunda ulemanın sorguya çekilmesini isteyen mektuplar yazmıştır. [272]

Me'mun devrinde Ahmed bin Hanbel'in sorgusu, Bağdad'da halifenin Anadolu seferi dolayısıyla Tarsus'ta bulunduğu sırada olmuş, bizzat halifenin huzurunda olmamıştır. [273]

Ahmed bin Hanbeli bu sorgudan sonra huzuruna gönderilirken Rak-ka'da hapiste bulunduğu sırada Me'mun ölmüş, onun ölümünden sonra Ahmed bin Hanbel Rakka'dan Bağdad hapisanesine iade edilmiştir. [274]

Mu'tasım (ö.227/842) devrinde başkadı olan Ahmed bin Ebî Duâd, daha etkili olmaya başlayarak, Ahmed bin Hanbel yeniden sorguya çekilmiş, ancak istedikleri cevabı vermeyince dayak ve hapis cezasına çarptırılmıştır, bu durum yirmisekiz ay sürmüştür. [275]

Kendisinden ümit kesilince hapisten çıkarılmış, evine çekilerek bir süre ders yapmayıp dinlenmiş, daha sonra iyileşerek tekrar derslerine başlamıştır. Mu'tasım'dan sonra yerine geçen Vâsık (ö.232/847) devrinde tekrar sorguya çekilmiş, ancak dayak ve hapis cezasına çarptırılmamış, sadece evinden çıkması yasaklanmıştır. [276]

Bu durum beş yıldan fazla sürmüş, bu süre içinde Ahmed bin Hanbel tedris yapamamış, evine kapanmıştır. [277]

Mütevekkil (ö.247/861) halife olunca Ahmed bin Hanbel'in bu cezasını kaldırdı, ona ikramda bulundu. Halku'l-Kur'an mihnesini de kaldırdı. [278]

Hatta Mütevekkil'in bazı tayinlerde ona danıştığı da olmuştur. [279]

Ahmed bin Hanbel Samerrâ'da oğullarına ders bile vermiştir. [280]

6. Hanbelî Mezhebinin Gelişimi ve Yayılması:

Hanbelî mezhebi Bağdad'da doğmuş ve başka yerlerde fazla yayılmamıştır. Bağdad'da Şia ve diğer mezheplerle mücadele ve kavgaları zaman zaman hükümetler için sorun olmuştur.8/14. yüzyıla kadar, İslâm memleketlerinde geniş bir alana yayılmıştı.

Makdisî'nin nakline göre, dördüncü asırda Basra ve Huzistan'da (İran'da) hanbelîler olmuştur. [281]

Dinî veçhelerde türlü türlü aykırılıklar göstermiştir.

Abdulvâhid Şirazî tarafından 5/12. yüzyılda Suriye ve Filistin'e sokulan Hanbelî mezhebi, 9/16. Yüzyıla kadar varlığını korumuştur. Aynı dönemde İbn Teymiye (661-728/1263-1328), bu mezhebi yeniden harekete getirmiştir. Osmanlı hakimiyeti döneminde, Hanbelî mezhebinin alanı gittikçe daraldı. [282]

Ahmed bin Hanbel, her ne kadar fıkıh konusunda özel bir eser yazmamışsa ve yazılmasına başlangıçta izin vermemişse de talebesi ve daha sonra gelen mezheb ulemasınca görüşleri sistemleştirilerek tedvin edilmiş ve bunlar mezhebin esasını teşkil etmiştir. Fikhını tedvin (yazan) ve nakleden

talebesi arasında oğulları Salih (Ö.266/879) [283] ve Abdullah (Ö.290/903) ile Ebu Bekr el-Esrem (5.261/875), Abdülmelik Mihran bin el-Meymûni (Ö.274/887), Ebu Bekr el-Mervezi (Ö.275/888), Harb el-Kirmanî (5.280/893), Ebu Davud es-Si-cistânî (Ö.275/888), İbrahim bin İshak

el-Harbî (ö.285/898)'yi saymak mümkündür. [284]

Bunlardan sonra fikhını sistemleştirdi-rip nakledenler arasında bilhassa Ahmed bin Muhammed bin Harun Ebu Bekr el-Hallâl(ö.311/923)'i belirtmek gerekir. el-Hallâl, Ahmed bin Hanbel'in hadislerini, fetva ve mesailini el-Cami'u'l-Kebîr adını verdiği eserinde toplamıştır. el-Hallâl, Ebu Bekr el-Mervezi'den ilim tahsil etmiştir. İbn Hanbel'in fikhını bu hocasından başka oğulları Salih ve Abdullah'tan, Harb el-Kirmanî, el-Meymûni ve daha birçok talebesinden toplayıp tedvin etti. Bu arada Ahmed bin Hanbel'in çağdaşlarının da

görüşlerini topluyordu. [285]

el-Hallâl ayrıca Bağdad Mehdî camisinde dersler vererek görüşlerini yayıyordu. Hanbelî mezhebi, işte bu camiden fikhî görüşleri tedvin edilmiş olarak yayılmaya başlamıştır. el-Hallâl'in bu nakilleri, hadis rivayetinde olduğu gibi, ulemaca mevsuk kabul edilmiştir; ancak kendisini kıskanarak kabul edemeyenleri de olmuştur. [286]

Bütün bu hizmetlerinden dolayı el-Hallâl'e " câmi'u ilmi Ahmed" denilmiştir. [287]

el-Hallâl'den. sonra yetişen âlimler onun nakline tâbi olarak bunları kısalttılar veya şerh ettiler, diğer mezheb imamlarının görüşleriyle mukayeseler yaptılar. [288]

el-Hallâl'den sonra özellikle Ömer bin el-Hüseyn el-Hırakî (Ö.334/945) ile Abdülaziz bin Ca'fer Gulâmu'l-Hallâl (ö. 363/974) onun rivayetlerini geliştirip sistemleştirdiler. el-Hırakî, yazdığı eserine el-Muhtasar adını vermiştir. Bu eser, hanbelî fikhının en meşhur ve muteber kitabıdır. Onun içindir ki hanbelî uleması el-Muhtasar'a 300 kadar şerh yazmıştır. Bu şerhlerin en meşhuru İbn Kudame(ö.620/1223)'nin el-Mugnî'sidir. İbn Kudame bu eserini, meseleleri geniş bir şekilde ele alarak yazmış, diğer mezheb görüşlerine de yer vermiş ve eseri mezhepler arası mukayeseli

hukukun önemli bir kaynağı olmuştur. Abdülaziz bin Ca'fer, hür düşünceli birisi olduğundan hocası el-Hallâl'in rivayetlerini tenkide tabi tutarak, bazan muhalefetini açıkça belirtmek suretiyle onun benimsemediğini tercih ettiği olmuştur. Yalnızca hanbeli fikhının nakliyle yetinmeyip, şafii fikhıyla mukayeseler de yaparak Hılâfu's-Şafîi adlı eserini yazmıştır. [289]

Hanbeli mezhebini daha sonra geliştirenler arasında İbn Teymiyye (ö.728/1327) ile İbnü'l-Kayyim(ö.751/1350)'ı belirtmek gerekir. [290] 8/14. yüzyıla gelinceye kadar bu mezhep, geniş bir taraftar grubuna hükmettikten sonra, geçen zaman içinde bu mezhebin bir dizi üstün nitelikli ve ilgi çekici temsilcileri görüldüğü halde, taraftarlarının sayıları sürekli bir azalma gösterdi. 12/18. yüzyılda Arap yarımadasında özleşmeci (se-lefçi) bir hareketin temsilcileri olan Vehhâbiler, kendi görüş ve ilhamlarını ünlü bilgin ve kelâma İbn Teymiyye'nin (Ö.728/1328) ifade etmiş olduğu şekliyle Hanbelilikten aldılar. [291]

Günümüzde başta Hicaz olmak üzere Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da hanbelîler vardır. Suudi Arabistan'ın resmî mezhebi durumundadır. [291]

2- Görüşleri

1. Akaidle İlgili Görüşleri: [292]

Akaid konusunda, hadise bağlı oluşu dolayısıyla, selef akidesine mensuptur. Ahmed bin Hanbel'e göre iman, söz ve eylemdir; iyi eylemler imanı arttırırken, kötüler eksiltir. İnsan imandan çıkar, fakat İslam'dan çıkmaz. Tevbe edince yeniden imana döner. İnsanı ancak, Allah'a şirk koşmak veya farzlardan birini inkâr ederek yapmamak imandan çıkarır. İnsan herhangi bir farzı, tembellik veya gevşeklik sebebiyle terkederse, durumu Allah'ın iradesine kalmıştır. Allah dilerse ona azap eder, dilerse onu affeder. [293] Büyük günah işlese de, tevhîd ehlinde hiç kimse tekdir olunmaz. [294]

Ancak, namaz kılmamayı alışkanlık haline getiren kâfir olup öldürülmesi helaldir; bu terk, sürekli olup, âdetâ inkâr manasına gelir. [295]

Allah'ın ayet ve hadislerde geçen sıfatlarını aynen kabul eder, ne olduğunu araştırmaz, te'vile girişmez. Kur'an'ın mahluk olup olmadığı konusunda önce çekimser kalmış, ancak daha sonra mahluk olmadığını benimsemiştir. [296] Allah'ın âhirette görülmesini (n'yetullah) kabul eder, bu konudaki ayet ve hadislerin te'viline girişmez. Ona göre Hz. Peygamber (sa) Mi'rac'da Rabbini görmüştür. Bu gibi âyet ve hadisler üzerinde tartışma yapmak bid'attir. [297]

Kaza ve kader Allah'tandır; O'nun kazasına rıza, emrine teslimiyet, hükmüne sabır göstermek gerekir. Allah'ın emrettiğini yapmak ve yasakladığından kaçınmak lâzımdır. Her şey Allah'ın irade ve kudretiyle olur. [298]

Sahabe aleyhine söz söylenmesine izin vermez. Söyleyeni bid'at ehlî olarak görür, onların dininde samimi olamayacaklarını söyler. Sahabe arasındaki bazı çekişmeler hakkında, hayır söylemekten başka bir görüş belirtmezdi. Sahabenin fazilet bakımından tertibinde, ashab ve tabi'in yolunu izlerdi. [299]

2. Hukukla İlgili Görüşleri:

Ahmed bin Hanbel, fıkhıtan çok hadisle meşgul olduğundan İbn Kuteybe, İbn Abdüber ve Makdisî onu muhad-dislerden saymış, Taberî ise fukahadan kabul etmiştir. Gerçekte ise, kendisinden nakledilen görüş ve fetvaların incelenmesi halinde, ehl-i hadis anlayışının hakim bulunduğu bir fakih olduğu görülür. [300]

A) Hukuk Yöntemi ve İctihat Felsefesi:

Hadis ekolüne mensup olan Ahmed bin Hanbel, dört mezhep imamı içinde usul ve fetvalarını yazmaktan en çok çekinendir. O, yalnız hadisleri toplayıp ayırmaya önem vermiş, bunu kendisine gaye edinmiştir. İşte bu sebeple metodolojisi, usulü ifade eden sözleri ile talebesinin toplayarak naklettikleri fetvalarından çıkarılmıştır. [301] Buna göre Ahmed bin Hanbel icthad ve fetvalarında şu esaslara uymuştur:

a) Ayet ve hadis bulununca, onun gereğiyle fetva verilir, onlara muhalif hüküm ve şahsa itibar olunmaz. İbn Hanbel, sahih hadisi hiç bir re'y, amel ve kıyas karşısında terketmez. Mürsel ve zayıf hadisleri, daha kuvvetli bir delil bulunmazsa kıyasa tercih eder. Ancak, onun zamanında hadis için sahih-hasen-zayıf şeklindeki üçlü tasnif yapılmamış olup, hadisler umumiyetle sahih- zayıf kısımlarına ayrılmıştır. Bu sebeple, onun kıyasa tercih ettiği hadisler kabul edilemeyecek derecede münker ve bâtil olmayan, râvisi töhmetli bulunmayan hasen türünden hadislerdir. [302] Senedi sahih olunca, haber-i vâhidle şartsız amel eden ehl-i hadis müctehidle-rindedir.

b) Ayet ve hadislerden sonra, sahabî kavli (görüşü) gelir. Ahmed bin Hanbel'in bu konudaki ilmi son derece geniş olduğundan, sahabe fetvalarından muhalifi bilinmeyene öncelik vererek, hiçbir re'y ve kıyası ona tercih etmez; bu kavli, icma olarak değerlendirir. Ancak, kendisi buna icma demeyip, "muhalif bir re'yin bulunduğunu bilmemek" ile "muhalif bir re'yin yokluğu"nu birbirinden ayırarak, birincisinin vukuunu mümkün görmeye beraber, ikincisini imkansız gibi görür. Ona göre " yokluğun bilinmemesi", gerçekte yok oluşu isbat ve temin etmez. [303] Sahabe arasında ihtilâf varsa, kitap (Kur'an) ve sünnete yakın olanı tercih eder, onların görüşü dışına çıkmaz. Aralarında bir tercih imkânı bulamazsa

ihtilafı olduğu gibi nakleder. Ayrıca sahabî fetvası bulamazsa, tabi'in veya eser yolunu seçmesiyle meşhur -Malik ve Evza'i gibi-fakihlerin görüşünü benimser. Bu yolu, bir mukallid olarak değil, bid'at ehli bir müctehid olmamak gayesiyle izler. [304]

c) Zaruret halinde, yani âsâr bulamayınca, kıyasa başvurur. Bu prensip içinde mesalih (kamu yararı) prensibi de yer alır. [305]

d) Ahmed bin Hanbel'in dayandığı başka bir esas ıstis-hab'dır. Kıyası çok az kullanırken bu delili oldukça fazla kullanarak, "Allah'ın haram kıldığı haramdır, helal kıldığı da helaldir. Eşyada asıl olan ibâhadır (serbestlik), ancak aksine delil varsa nassın (âyet ve hadis) hükmü alınır." kaidesine mesalih prensibine yer verir. [306]

Ahmed bin Hanbel'e göre kaynaklar hiyerarşisi şöyledir: 1) Kitap ve sünnetin nasları, 2) Sahabenin muhalifi bilinmeyen görüşleri(icma), 3) Mürsel ve zayıf hadisler, 4) Ta-bi'ün fetvası, 5) Kıyas, 6) İstishab, 7) Seddü'l z-Zerayı.

Ahmed bin Hanbel'e göre delilini incelemeden hiç bir müctehidin söz ve reyine uyulamaz. İbn Hanbel taklid konusunda şunları söylemiştir: "Evza'i'nin re'yi (görüşü), Malik'in re'yi, Ebu Hanife'nin re'yi... Bunların hepsi re'ydır ve bana göre farksızdır. Hüccet, ve delil olma sıfatı yalnızca âsâra aittir." [307] "Ne beni, ne Malik'i, ne Sevr'i'yi ne de Evza'i'yi taklid et, hüküm ve bilgiyi onların topladığı kaynaklardan al." [308] "Dini hiçbir müctehide ısmarlama, Hz. Peygamber ve ashabından geleni al, sonra tabi'ün gelir ki kişi bunlarda seçimlidir." [309]

B) Hukuk Anlayışının Gelişimi ve Özellikleri:

Ahmed bin Hanbel tahlil ve tahrîm hususlarında son derece ihtiyatlıdır; fikhî azimetlere dayanır. [310] İbn Teymiye bunu "tevkif fi'l-ibâdât, afv fi'l-mu'âmelât (ibadetlerde nasla-ra bağlılık, aykırı nas bulunmayınca muamelatta hürriyet)" şeklinde formüleştirmiştir. Başka bir söyleyişle "İbadetlerde, emredildiğine dair delil bulunana kadar aslolan butlandır, akid ve muamelatta ise, butlan ve tahrîmine delil bulunana kadar aslolan sıhhattir." esasî dolayısıyla, akid hürriyeti ve akid şartları bakımından Ahmed bin Hanbel en geniş görüşe sahiptir. [311]

Ahmed bin Hanbel'in fikhî, farazi (varsayımlı/kurgulu) meselelere dayanmaz. Zaten kendisi, farazi meselelere cevap vermekten kaçınırdı. Onun nkhi, hayatta fiilen karşılaşılan olaylara veya selefin verdiği fetvalara dayanır. Ondaki sonraki mezheb uleması da takdirî (varsayımcı) fıkha aşırıya kaç-maksızın yer vermişlerdir.. Bu durum Ahmed bin Hanbel'in fikhinin donuk, hayatın gereklerinden uzak olduğunu göstermez. Bilâkis, yukarıda belirtilen prensip ile çok kullandıkları seddü'z-zerâyî (kötülük yolunun kapatılması) prensipleri dolayısıyla gelişmeye çok elverişli bir mezheptir. [312]

Ahmed bin Hanbel başlangıçta fikhî görüşlerini tedvin etmediği ve buna izin vermediği gibi, başkalarının görüşlerinin kitaplara geçirilmesine veya onların kitaplardan okunmasına da izin vermezdi. Hadis nakli konusunda ilk önce İmam Malik'in Muvatta'sma izin vermiştir. Ayrıca kendi fetvalarının şifâhen naklini de hoş görmemiştir. Ancak daha sonra konuyla ilgili hadis ve eser bulunmadığından, zaruret dolayısıyla fetva verdiği gibi, bu fetvaların nakline de izin vermiştir. [313]

Ahmed bin Hanbel çok sayıda fikhî soruya (mesâ'ü) cevap vermiştir. İslâm dünyasının Horasan, Irak ve Fâris gibi bölgelerinde bulunmuş, ilmiyle, takvasıyla ve itikadından dolayı baskıya maruz kalışıyla şöhret bulduğundan fetva için halk onu güvenilir biri olarak görüp sorularını yöneltmiştir. [314]

Kendisi de sorulan sorulara cevap vermeyi bid'at ehline bırakmıyor, halkın sorularına cevap veriyordu. Ahmed bin Hanbel'in görüşlerine ait rivayetler, mihnetten sonraki şöhreti, görüşlerinden rücu (değiştirme) veya başka bir takım sebeplerle çok sayıda olup, bu meselelerin çokluğu aralarında çelişkiler bulunmasına da yol açmıştır. Bu çelişkili rivayetler, mezheb ulemasınca çeşitli şekillerde yoruma tabi tutulup araları bulunmaya çalışılmış veya rivayetler arasında tercihler yapılarak mezheb görüşü belirlenmiştir. [315]

Hiçbir mezhepte, Hanbelî mezhebinde olduğu kadar, bid'at memnuiyeti ifrat derecesine vardiirilmamıştır. Öteki sünnî mezheplere göre Hanbelî mezhebi mensuplarında görülen hoşgörmezlik, büyük ölçüde bundan ileri gelmiştir. [316]

3- Siyasî Görüş ve Tutumları:

A) Halife Seçimi:

Ahmed bin Hanbel, halife seçimi konusunda belli ve açık bir yol izlememiş, bir görüş bildirmemiştir. Bir Arap olan Ahmed bin Hanbel'e göre, hilafete öncelikle Kureyş'e mensup olanların seçilmesi gerekir. [317] Ancak, fitneyi önlemek düşüncesiyle mefdulün (daha az erdemli olanın) hilafetini de kabullenmek lâzımdır. [318]

Görev başındaki halifenin kendisinden sonraki halifeyi seçmesi doğru, hatta tercihli bir çözüm yoludur. Çünkü Hz. Peygamber, Hz. Ebu Bekir'i namaz kıldırması için vekil tayin etmiş ve sahabe de onu bu işarete dayanarak halife seçmiştir. Hz. Ebu Bekir de Hz. Ömer'i hilafete seçmiş; Hz. Ömer ise altı kişiyi teklif etmiş ve içlerinden birini halife olarak seçmeyi sahabeye bırakmıştır. Bu yolla seçilen halifeye bey'at etmek gerektiği gibi, halifenin de göreve başlamazdan Önce bey'ati temine çalışması gerekir, [319]

Hilafete zorla geçip, insanların itaat ettiği ve razı olduğu kişinin hilafeti de meşrudur. [320]

B) Muhalefet Hürriyeti ve Direnme Hakkı:

Ahmed bin Hanbel, hak uğruna muhalefette, irade ve sebat kuvvetinin önemli bir örneğidir. Ona göre, ma'siyet (günah) olmayan konularda, zâlim bile olsa halifeye itaat gerekir. Ancak ma'siyet konusunda mahlukata itaat olunmaz.

Bu görüşünü bizzat ve doğrudan söylememiştir. Me'mun'un elçilerinin, Mu'tasım'ın ve Vâsık'ın kendisini , Mu'tezile inancına uygun biçimde Kur'an'ın mahluk olduğunu kabule zorlamaları karşısında direnip, hak bildiğini söylemiş, hatta baskılara (mihne) bile tahammül etmiştir. Bu gibi hareket isyan olmadığı gibi, isyana davet de değildir. Ona göre isyan, kılıçla ve öldürmekle gerçekleşir. ^[321] İmam Ahmed bin Hanbel, elini itaatten

çekmez, fitneye çağırılmaz, devrim veya ayaklanmayı kabul etmez. ^[322]

"Kur'an, mahluk (Allah'ın sonradan yarattığı) bir kelâm mıdır?" şeklindeki soru, bir anlamda siyâsî bir sorudur. Çünkü Kur'an'ın mahluk olduğunu benimsemek, yöneticiyi Kur'an karşısında bağımsız ve sorumsuz bırakır. Bu soru, ayrıca dinî ve siyâsî otoritelerin çekişmesi anlamına da gelir. Fetva (fıkıh) otoritesi, hilâfetin saltanata dönüşmesini-den sonra, halifenin elinden çıkmıştır. Fetva, dinî önderliği yürüten din adamları ve fukahannın otoritesi olmuştur. Bundan sonra halifeler, yaptıklarını destekleyici fetvalar elde etmeye çalışmışlardır. Kur'an'ın mahluk olduğu (halkul-Kur'an) inancının gölgesinde yönetici, din bilginleri karşısında özgürce hareket edebilir. Çünkü bu durumda yönetici, ümmetin başı (imam) olması dolayısıyla, şartlara uygun olarak doğru gördüğünü çıkarabilecektir. Bu meseleyi Mu'tezile alevlendirmiş ve bunun sonucunda bir Ölçüde siyâsî nüfuz sağlamıştır. Şia'nın bir kısmı da bu görüşe meylenmiştir. Mihne, nihayet bitmiş ve bu sona erişi, ulema ve fukahannın zaferi olmuştur. Çünkü ^[323]

işbaşındaki iktidarın, fukahannın ve onları izleyen kitlelerin konumunu görmezlikten gelemeyeceği açıkça ortaya çıkmıştır. ^[323]

Bu mihneden sonra, bazıları halifeye rıza göstermeme konusunda görüşüne başvurmuş ve ayaklanma konusunda kararlılıklarını Ahmed bin Hanbel'e bildirmişse de, o bunları kabul etmemiş ve şunları belirtmiştir:"Size kalben hoşnutsuzluk göstermeyi, elinizi itaatten çekmemeyi ve müslüman-ların birliğini bozmamayı öğütlerim" Hak bildiğini açıklamakta asla tereddüt etmeyen Ahmed bin Hanbel'in ^[324]

ayaklanmayı reddetmesiyle ilgili tutumu, fitneden ve bütün müslü-manlara isabet eden zararlı sonuçlarından duyduğu endişe ile ilgilidir. ^[324]

Ahmed bin Hanbel halife ve diğer siyasîlerle yakın münasebete girmemiş, onların zulmü terkedip âdil olmaları için isyan veya nasihat yolunu değil, halkın doğru yolu bulmasıyla halifenin de buna uymak zorunda kalacağı görüşünü benimsemiş, kamuoyu oluşturulmasını savunmuştur. Bunun için söz ve fiilleriyle bilhassa sünnetin ihyasına gayret etmiştir. ^[325]

3- Eserleri

1.Tefsîr ve Usulüyle İlgili Eserleri:

A) et-Tefsîr: ^[326]

Yüzyirmi bin hadise dayanarak meydana geldiği ifade edilen bu Tefsir, rivayet tefsirlerinden biridir. ^[327] Ancak, bu tefsir henüz ele geçilmiş değildir. ^[328]

B) Cevâbu (Cevâbatu)'l-Kur'an, ^[329]

C) el-Mukaddem ve'l-Mu'ahhar fi Kitâbillâhi Ta'âlâ, ^[330]

D) er-Reddu alâ Men İdde't-Tenâkud fi'l-Kur'an, ^[331]

E) el-Beyân ve't-Te'vîl, ^[332]

2. Hadis ve Usulüyle İlgili Eserleri:

A) Müsned:

Ahmed bin Hanbel'in en tanınmış eseri olup , oğlu Abdullah tarafından bazı ilaveler ve düzenlemelerle rivayet edilmiştir. ^[333] 700'e yakın sahabenin 30.000 civarında hadisini ihtiva eder. Sahabeden her birinin rivayet ettiği hadisler ile ondan intikal eden sünnetler bir araya getirilerek, meselâ Müsnedu Ebî Bekr, Müsnedu Ömer adını almıştır. İslama giriş tarihleri esas alınmak üzere önce aşere-i mübeşşere'nin, sonra sırayla Ehl-i Beyt, Haşimoğulları, Mekke'li, Medine'li, Kûfe'li Basra'lı, Suriyeli sahâbilerin ve en son olarak kadın sahâbilerin müsnedleri sıralanır. Müsned'de sahabe fetva ve kazalarının (yargı kararları) rivayeti de bulunmaktadır. ^[334] Müsned'deki hadislerin çoğu sahih ve hasendir, ancak zayıf hadisler de ^[335]

bulunmaktadır. Ulemanın çoğuna göre mevzu (uydurma) hadis yoktur; İbnu'l-Cevzî'ye göre hataen nakledilen mevzu bazı hadisler olmuştur. Oğlu Abdullah, Müs-ned'in sonuna Kitabuz-Zühd'ü de eklemiştir.

Müs-ned orjinal (özgün) tertibiyle basıldığı gibi (Kahire 1313/1895, 6 cilt), mevzulara göre tertibinin büyük bir kısmı da basılmıştır. Müs-ned'i, musannef hadis kitapları tertibine koymuş olan Ahmed Abdurrahman el-Bennâ es-Sâ'atî buna el-Fethu'r-Rabbânî adını vermiş, sonra da bunu

Bulûgu'l-Emânî min Esrâri'l-Fethi'r-Rabbânî adıyla şerhetmiştir. [\[336\]](#) Ahmed Muhammed Şakır tarafından tahkik ve şerhedüerek yaklaşık üçtebiri 15 cilt halinde yeniden basılmıştır. (Kahire 1949-58)

Ahmed bin Hanbel'in Müs-ned'i üzerinde çok çeşitli çalışmalar yapılmış, bir takım ikincil türetik eserlere konu olmuştur. [\[337\]](#)

B) İlelu'l-Hadîs ve Ma'rifetu'r-Ricâl: [\[338\]](#)

Bazı kaynaklarda el-Ma'rife ve't-Ta'lîl adıyla geçen [\[339\]](#) bu kitabın iki cildi İsmail Cerrahoğlu ve Talat Koçyiğit tarafından neşredilmiştir (Ankara 1963; İstanbul 1987). [\[340\]](#)

C) el-Cerh ve't-Ta'dîl. [\[341\]](#)

D) Hadîsu Şu'be. [\[342\]](#)

3. Fıkıh ve Usulüyle İlgili Eserleri:

A) Mesa'il: [\[343\]](#)

Fıkıh konusunda özel bir eser yazmayıp, verdiği fetvalara "Mesail" diyen [\[344\]](#) Ahmed bin Hanbel'in bu ad altında toplanan eserleri ve ravileri şunlardır.

a) Mesâ'ü Ali bin Ahmed bin Hanbel (Mesâilu Salih): Oğlunun rivayet ettiği bu kitabı ondan Ebu Davud es-Sicistânî f.ö.275/888) rivayet etmiştir. Bu kitap basılmıştır (Kahire 1934). Oğlunun ve öğrencisi Harb'in sorularına verdiği cevapları içerir.

b) Mesâ'ilü Ahmed bin Hanbel ve İshak bin İbrahim bin Râhûye: İshak bin Mansur el-Kevsec (ö.251/865) rivayet etmiş olup, Kahire, Fıkhu Hanbelî 1(113 varak)'de yazması bulunmaktadır.

c) Mesail: Ali bin Muhammed bin Abdilaziz el-Begavî (Ö.317/929) rivayet etmiş olup, Zahirîye, Magrib 83/7 (110a-118a) de yazması vardır.

d) el-Mesâ'il Elletî Halefe Aleyha'l-İmam Hanbel: Ebu'l-Hüseyn Muhammed bin Ebî Ya'la (ö.458/1065)'ya ait olup, Zahirîye, Hadis 348(103a-115b)'de yazması bulunmaktadır.

"Mesâ'il" rivayetlerine dayanılarak Susan Ann Spec-torsky tarafından 1974 yılında Columbia Üniversitesinde, Marriage and Divorce in Two " Rivayas" of Masa'il Ahmad bin Hanbal adıyla, evlilik ve boşanma konusunda, 343 sayfalık bir doktora tezi çalışması yapılmıştır. [\[345\]](#)

B) Kitabü's-Salât ve-mâ Yelzemu Fihâ (Risâletü's-Salât):

Zehebî, böyle bir eseri olmadığını söyler. Namaz erkân ve âdabı, cemaatle namaz hakkındaki rivayetleri içermekte olup, birkaç defa basılmıştır (Hindistan-Bombay 1311/1893, 42s ; Kahire 1322/1904, 1313, 1342) Muhammed Abdurrez-zak Hamza tarafından da yayımlanmıştır (Kahire 1964). [\[346\]](#)

C) el-Menâsik: [\[347\]](#)

Hacla ilgili olan bu kitap, bazı kaynaklarda el-Menâsiku'l-Kebîr ve's-Sagîr adıyla geçmektedir. [\[348\]](#)

D) el-Eşribe: [\[349\]](#)

Bazı kaynaklarda Kitabü'l-Eşribeti's-Sagîr [\[350\]](#) adıyla geçen bu eser, Subhi Câsim Bedri (Bağdat 11876) ve Subhi es-Samerrâi (Beyrut 1985,2.B?) tarafından yayımlanmıştır. Haram içkilere dair hadisleri, sahabe ve tabiîn sözlerini içerir. [\[351\]](#)

E) Kitabü'l- Vukuf ve'l-Vesâyâ:

Kahire Daru'l-Kutubi'l-Mısıriyye(21888)'de yazması vardır. [\[352\]](#)

F) Kitabu'l-Fera'id, [\[353\]](#)

G) Kitabu'Tâati'r-Rasûl;

Hadis ile Kur'an arasında var sanılan çelişkilerin giderilme yollarından söz eder. [\[354\]](#)

H) en-Nâsîh ve'l-Mensûh, [\[355\]](#)

Ayet ve hadislerin yürürlükten kaldırılmış olanlarından söz eden bir eserdir. [\[356\]](#)

İ) Ahkâmu'n-Nisâ:

Mekke'de (Mektebetu Muhammed Hamza, 40 varak) yazmaları vardır. Ayrıca Abdülkadir Ahmed Ata tarafından yayımlanmıştır(Beyrut 1986). Kadınlarla ilgili fikhî hükümleri ve namazı terketmenin hukukî sonuçlarını içerir. [\[357\]](#)

4. Kelâm ve Mezhepler Tarihiyle İlgili Eserleri:

A) Kitabu's-Sünne:

İtikadu Ehli's-Sünne de denilir. Akaide dairdir. Zahirîye, Tevhîd 59; Teymûr, 335;Kahire, Hadis 1747'de yazmaları bulunan bu eser, Mekke'de 1349'da, Kahire'de tarihsiz olarak basılmıştır. Ayrıca M. Said Besyuni tarafından Beyrut'ta 1985'te yayımlanmıştır. [\[358\]](#)

B) Muhtasar fî Usûli'd-Dîn ve's-Sünne:

Tahran Hukuk Fakültesi dergisinde neşredilmiştir, (c. 251, s. 138-139). [\[359\]](#)

C) Kitabu'l-İman: [\[360\]](#)

İman konusuyla ilgili hadisleri içermekte olup, Biri-tish Museum Oriental 2675'te yazması vardır, (v.261- 290) [\[361\]](#)

D) el-Akîde(Kitabu'l-İ'tikad):

Çeşitli rivayetleri bulunan bu kitabın Süleymaniye-Şe-hid Ali Paşa, 2763/3'de bir yazması vardır. [\[362\]](#) Kahire'de 1952'de yayımlanmıştır. Abdülaziz İzzettin es-Seyrevân tarafından (Dmıaşk 1988)'da neşredilmiştir. [\[363\]](#)

E) Cevabu'l-İmam Ahmed bin Hanbel an Su'âl fî Halki'l-Kur'an:

Topkapı Sarayı Revan Köşkü, 510/9'da bir yazması vardır. [\[364\]](#)

F) er-Redd ale'l-Cehmiyye: [\[365\]](#)

Cehm bin Safvan ve taraftarlarına te'vil anlayışları açısından reddiye mahiyetinde olup, akaidle ilgilidir. İlk asırlardaki inançları ve selef akidesini içerir. Bu eserini hapisteyken yazmıştır. M. S. Seale tarafından Müslim Theo-logy (London 1964, s. 19-125)'de Kitabu'r-Reddi ale'z-Zenâdî-ka ve'l-Cehmiyye adıyla neşredilmiş ve İngilizceye çevrilmiştir. Ayrıca Türkçe'ye de çevrilmiştir. Kıvamud-din(Burslan), Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası, 11/ 5-6 (İstanbul 1927), s. 278-327). Ayrıca yeni basımları da yapılmıştır. Şu örnek verilebilir: Ali Sami en-Neşşar-Ammar et-Tâlibî, Akaidu 's-Selef, İskenderiyye 1971 [\[366\]](#)

G) Kitabu Ehli'l-Milel ve'r-Ridde ve'z-Zenâdîka ve Târiku's-Salât ve'l-Ferâ'id ve Nahv Zâlik. [\[367\]](#)

Mekke'de (Mektebetu Muhammed Hamza, 200 varak) bir yazması vardır. [\[368\]](#)

H) Nefyu't-Teşbih.

İ) el-İmâme.

5. Tasavvufla İlgili Eserleri:

A) Kitabu'1-Vera ve'1-İman:

Tasavvufla ilgili olup, bazı fetvalar ile zühd konusunu içerir. Ebu Tâlib el-Mekkî "Kûtu'l-Kulûb"da, Gazzalî "İh-ya"da bundan yararlanmıştı. [\[369\]](#)
Kahire'de 1340/1921'de basılan bu kitap G. H. Bousquet-Ch. Dominique tarafından kısmen Fransızcaya çevrilmiştir: Hesperis (1957), s. 97-112.
Zeyneb İbrahim el-Kârût tarafından (Beyrut 1983), tahkikli yayımlanmıştır. Ayrıca M. Saïd Beysunî de (Beyrut 1986) tahkik etmiştir. [\[370\]](#)

B) Kitabu'z-Zühd: [\[371\]](#)

Tasavvufla ilgili olan bu eser, peygamberlerin, 219 sahabî ile 16 tabiîn büyüğünün zühdünü ve bu konudaki sözlerini içerir. Mekke'de 1357'de basılmıştır. Türkçe'ye de iki büyük cilt halinde çevrilmiştir: Kitabu'z-Zühd, çev. M. Emin İhsanoğlu, İstanbul 1993(İz Yayıncılık). [\[372\]](#)

6. Tarihle ilgili Eserleri:

A) Tarih: [\[373\]](#)

B) Kitabı Fedâ'ili Alî:

İbnu Ebi'l-Hadd'in Şerhu Nehci'l-Belâga (Kahire 1967, 9/ 167,169,171-174)'da naklettiği bu kitabı, Kâtip Çelebi, Menakıbu Alî bin Ebi Tâlib adıyla vermektedir. [\[374\]](#)

C) Fedâ'ilu's-Sahâbe: [\[375\]](#)

Bir yazması Süleymaniye-Yenicami, 878(207 varak)'de bulunmaktadır. Ayrıca Vasiyyullah bin Muhammed Abbas tarafından iki cilt halinde yayımlanmıştır. (Cidde 1403/ 1983) [\[376\]](#)

7. Çeşitli Konulardaki Eserleri:

A) Kitabu'1-İrcâ: [\[377\]](#)

Hallâl'm Kitabu'l-Cami'si içindedir (Sezgin, GAS, 1,508,512). [\[378\]](#)

B) Kitabu't-Teraccul. [\[379\]](#)

Saç bakımını fikhî açıdan ele alır. Mekke'de (Mektebetu Muhammed Hamza, 27 varak) bir yazması vardır.

Ahmed bin Hanbel'in hayatı, görüşleri ve eserlerine dair müstakil kitaplar yazılmıştır:

1) Bunlardan oğlu Salih'e ait Sîretu'l-İmam Ahmed bin Hanbel (Süleymaniye, Şehid Ali Paşa Kütüphanesi, no: 2763/ 2) yazma halindedir.

2) Ibnu'l-Cevzî'nin Menakıbu'l-İmam Ahmed bin Han-beli basılmıştır (Beyrut 1977).

3) Ebu Bekr Ahmed bin el-Huseyn bin Ali el-Beyhakî (ö.458/1066ynin Menakıbu Ahmed bin Hanbel, [\[380\]](#) adında bir eseri vardır.

4) Bedruddin Muhammed bin Muhammed bin Ebî Bekr bin İbrahim es-Sa'dî (ö. 900/1494)'nin Menakıbu Ahmed bin Hanbel'i (Rampûr 3713) yazma halindedir.

5) İbn Ebî Ya'lâ, kendisine ait el-Mucerred fi Feda ili Ahmed, [\[381\]](#) adında bir eserinden söz eder.

6) İbn Ebi Yala, ayrıca Eb^ Ali Muhammed bin Müslim bin Vara el-İsferâyîni'nin Sîretu İmam Ahmed bin Hanbelns adlı [\[382\]](#) eserinden de söz

etmektedir.

- 7) el-Hatîbu'l-Bagdadî de Ahmed bin Hanbel hakkında müstakil bir menakıb kitabı yazdığını belirtmektedir. [\[383\]](#)
- 8) Ayrıca, Abdullah bin Muhammed el-Herevî'nin de Ahmed bin Hanbel'le ilgili menakıb kitabı vardır.
- 9) Muhammed bin Nasr el-Fârisî'nin de menakıbı vardır.
- 10) Yenilerden Muhammed Ebu Zehra'nın Ahmed bin Hanbel adlı Türkçe'ye çevrilmiş olan eserini belirtmek gerekir.
- 11) Abdulhâfîm el-Cundî'nin Ahmed bin Hanbel İmâmı Ehli's-Sünnet (Kahire ty., Dâru'l-Maârif) adlı kitabı önemlidir.
- 12) Mustafa eş-Şek'a'nın el-İmam Ahmed bin Hanbel (Kahire-Beyrut 1984) adlı eseri de anılmalıdır.
- 13) İbn Bedrân ed-Dımaşkî, Abdulkâdir bin Ahmed bin Mustafa'nın el-Medhal ilâ Mezhebi Ahmed bin Hanbel, yy. ty. (Dâru İhyâi't-Turâsi' 1-Arabî) adlı eseri Hanbeli Mezhebinin genel tanıtımı niteliğindedir..
- Bazı müellifler de Ahmed bin Hanbel'in maruz kaldığı mihne (siyasi baskı) ile ilgili kitaplar yazmışlardır. Bunlar arasından şunları sayabiliriz:
- 1) Ebu Ali Hanbel bin İshak bin Hanbel (Ö.273/886) / Mihnetu Ahmed bin Hanbel (Zahiriye, Magrib, 48/4; Tey-mur, Tarih, 2000),
- 2) Abdulganî bin Abdilvâhid el-Cemâ'îli (Ö.600/1203) / el-Mihne an İmami Ehli's-Sünne ve Kâ'iduhum ile'l-Cenne (Kahire, Tarih,345),
- 3) Ebu Tâhir İbrahim bin Ahmed bin Yusuf el-Kuraşî (ö.669/1270) / Fasl fî. İmtihânı Ahmed bin Hanbel ma'a Emîri'l-Mü'minîn ve kad Se'elehu anî'l-Kur'an e-huve Mahluk ev Mutrak (Süleymaniye-Şehid Ali Paşa, 2763/13,157a-161b).
- 4) Müsteşrik W. M. Patton ise mihne ile ilgili metinleri bir araya getirmiştir: Ahmad bin Hanbal and the Mihna, Heildelberg 1897. Bu eser Abdulaziz Abdülhakk tarafından Ahmed bin Hanbel ve'l-Mihne adıyla Arapçaya da çevrilmiştir (Kahire 1958). [\[384\]](#)

KAYNAKLAR

- Akyüz, Vecdi / İslam Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim (Divan-ı Mezâlim), İstanbul 1995.
-, Mukayeseli ibadetler ilmihali (İslara Fıkında İbadetler), İstanbul 1995.
-, Hilâfetin Saltanata Dönüşmesi (Emevîlerin Kuruluş Devrinde İslam Kamu Hukuku), İstanbul 1989.
- Avvâme, Muhammed / İmamların Fıkı İhtilaflarında Hadislerin Rolü , Çev; M. Hayri Kırbaoğlu, İstanbul 1980.
- Bardakoğlu, Ali bzk. Uzunpostalcı.
- Bilmen, Ömer Nasuhi / Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkıyye Kamusu (c.I), İstanbul 1976.
- el-Cundî, Abdulhalim / Eimmetu'l-FıkhVl-İslâmî, Kahire ty., el-Mec-lisu'l-A'la li's-Şuuni'l-İslamiyye.
- Ebu Zehra, Muhammed / İslâm'da Fıkı Mezhepler Tarihi (Fıkıhî Mezhepler), çev. Abdülkadir Şener, İstanbul 1978, 2.B.
-—, Ebu Hanife , çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1962.
-, İmam Malik , çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1984.
-, İmam Şafiî , çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1969.
-,Ahmed bin Hanbel , Kahire 1947; Ahmed bin Hanbel, çev. Osman Keskiöğlü, Ankara 1984.
- GoldziherJ. / "Ahmed bin Hanbel", İslâm Ansiklopedisi, 1 / 170-173.
- Hamidullah, Muhammed / İmam-ı Azam ve Eseri, çev. Kemal Kuşçu, İstanbul 1963.
-, İslâmın Hukuk İlmine Yardımları, Derleyen: Salih Tuğ, İstanbul 1962.
- Haydar, Esed / el-İmamı's-Sâdik ue'l-Mezâhibu'l-Erbaa, Necefi1958.
- Heffening, W. / "Şafiî ", İslâm Ansiklopedisi, II / 268-272.
- İbn Ebî Ya'lâ / Tabakâtu 'l-Hanâbile , Mısır 1952.
- Ibnu'l-Cevzî İMenâkıbu'l-İmam Ahmed bin Hanbel, Beyrut 1977.
- İbrahim, Muhammed I Hanefî ve Şafiîlerde Mezhep Kavramı, Çev. Faruk Beşer, İstanbul 1989.
- Kandemir, M. Yaşar- Karaman, H.- Yavuz, Y. Ş. / "Ahmed bin Hanbel ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, 2 I 75-87.
- Karaman, Hayreddin / İslâm Hukuk Tarihi, İstanbul 1979.
- , İslâm Hukukunda İctihad, Ankara 1975.
-, İslâm Hukukunda Mezhepler, İstanbul 1971.
- Keskiöğlü, Osman / Fakih Sahabîler ve Mezhep İmamları, Ankara 1975, 3.B.
- el-Kevserî, M. Zahid / Hanefî Fıkının Esasları, Çev. Abdülkadir Şener-M. Cemal Sofuoğlu, Ankara 1982.
- Meyan, A. Faruk / Dört İmam, İstanbul 1968.
- Mahmud, Abdülmecid / el-İtticâhâtu'l-Fıkıyye inde Ashâbi'l-Hadis fi'l-KarnVs-Sâlisi'l-Hicrî, Kahire 1979.
- Muslehuddin, Muhammed / Philosophy of Islamic Law and the Ori-entalists, New Delhi 1986.
- Mustafa, Nevin Abdulhâlık / İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 1989.
- Özel, Ahmet / Hanefî Fıkıh Alimleri, Ankara 1990. es-Sâyis, Muhammed Ali / Neş' etu'l-Fıkıhî'l-İctihâdî ve Etvâruhu, Kahire 1970.
- Schacht, J. / "Malik bin Enes", İslâm Ansiklopedisi, 11252-257.
- Şafak, Ali / İslâm Hukukunun Tedvini, Erzurum 1978.
- Şa'rânî, Abdulvehhab /Kitabu Menâkıbi'l-Eimmeti'l-Erbaa, Tunis 1285.
- eş-Şek'a, Mustafa / İslâm bi-lâ Mezâhib, Beyrut 1979.
- Şibay, Halim Sabit/ "Ebu Hanif'e", İslâm Ansiklopedisi, 4/20- 28.
- Teymur, Ahmed / Hudûsu'l-Mezâhibi'l-Fıkıyye ve İntişâruhâ, Kahire 1327.
-,Nazm Tarihiyyefi Hudûsi'l-Mezâhibi'l-Erbaa, Kahire 1344.

Watt Montgomery / İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, çev. Et-hem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981.

Uzunpostalcı, M. - Yavuz Y. Ő. - Bardakoğlu, Ali / "Ebu Hanife ", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c. 10, s. 131-145.

Yavuz, Yusuf Őevki, bkz. Uzunpostalcı. [\[385\]](#)

-
- [1] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 9-10.
- [2] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 11-14.
- [3] İbn-i Hacer Heytemî, İmam-ı Azam'ın Menkıbeleri, Ankara 1978, 8.41; el-Hatîbu'l-Bağdadî, Tarihu Bağdad, c. 13, s.325, no:7297; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.25; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.15-17.
- [4] Mustafa Uzunpostalcı, "Ebu Hanife", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.10 , s.131.
- [5] İbn-i Hacer Heytemî, age, s.43.
- [6] M.Uzunpostalcı, age, s.131; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.127.
- [7] Hayreddin Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.185; M. Uzunpostal-Cı, age, s.131; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.33, 95; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.30 {Muvaffak, 1/70-72'den}; M.Hamidul-lah, İslamın Hukuk İlmine Yardımları, s.125.
- [8] M. Uzunpostalcı, age, s.131.
- [9] M. Uzunpostalcı, age, s.131; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.27-29, 96-97; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.224. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 15-19.
- [10] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s. 132; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.185; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.51-54; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.29; M.Hamidullah, İslamın Hukuk İlmine Yardımları, s. 124; el-Hatîbu'l-Bağdadî, age, c. 13, s.333.
- [11] M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.31, 80, 85-86; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.213; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.60; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.15-16, 18-19, 29; M.Hamidullah, İslamın Hukuk İlmine Yardımları, s.119-129, 125.
- [12] M. Uzunpostalcı, age, s. 132; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.30-31, 79-80, 83-84, 86-92; Zehebî, age, s.19; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.17, 20.
- [13] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999:19-20.
- [14] İbn-i Hacer Heytemî, age, s.60; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.35; el-Hatîbu'l-Bağdadî, age, c. 13, s.358, 360.
- [15] İbn-i Hacer Heytemî, age, s.89-117, 119; Zehebî, age, s.17; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.36, 71-78; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.220-229.
- [16] M. Uzunpostalcı, age, s.133; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.40-52; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.60, 76-78, 86-91, 117-118; Zehebî, age, s.42.
- [17] M. Uzunpostalcı, age, s.133; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.130-131;Zehebî, age, s.27.
- [18] M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.48-49, 58; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.235-236.
- [19] el-Hatîbu'l-Bağdadî, age, c. 13, s.351; İbn-i Hacer Heytemî,age,s.98.
- [20] M. Uzunpostalcı, age, s.133; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.63-65; Zehebî, age, s.48. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 21-22.
- [21] M.Uzunpostalcı, age, s.132 ; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.55 ; M.Hamidullah, age, s.29-30 ; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.32.
- [22] M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.97-99; el-Hatîbu'l-Bağdadî, age, c. 13, s.352; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.58; Zehebî, age, s.34.
- [23] M. Uzunpostalcı,age, s. 134.
- [24] M. Uzunpostalcı, age, s.135; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.224; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.63, 129; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.38-39.
- [25] M.Hamidüab, age, s.23-24.
- [26] Zehebî, age, s.19-20; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.229; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.217; Halim Sabit Şibay, "Ebu Hanife", İslam Ansiklopedisi, c.4, s.21-22.
- [27] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 22-24.
- [28] H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.245.
- [29] H.Karaman, age, s.245, 248.
- [30] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 24-26.
- [31] Bkz. İmam-ı Azamın Beş Esen, Çev. Mustafa Öz, İstanbul 1992, s.55-59.
- [32] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 27.
- [33] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 27-28.
- [34] Y.Őevki Yavuz, "Ebu Hanife1", s.142.
- [35]

- Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 28-29.
- [36] M. Uzunpostalci, age, s.135. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 29.
- [37] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.29; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.142-151.
- [38] H.Karaman, age, s.135; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.57; M.Ha-midullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.36 (Muvaffak, 1/89'dan); Ze-hebi, age, s.32-34; el-Hatibu'l-Bağdadi, age, c.13, s.368.
- [39] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.136-137; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.39; M.Hamidullah, İslamın Hukuk ilmine Yardımları, s.128,
- [40] H.Karaman, age, s.137-138 ; M. Uzunpostalci, age, s.136; İbn Haer Heytemi, age, s.57.
- [41] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.152; M. Uzunpostalci, age, s.136; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.383-391; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.63. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 29-31.
- [42] M. Uzunpostalci, age, s.136-137; M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s. 17, 20.
- [43] M. Uzunpostalci, age, s.137.
- [44] M. Uzunpostalci, age, s.136; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.391-395; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.117-119; M.Hamidullah, İslamın Hukuk İlmine Yardımları, s.127.
- [45] M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.241-247; M.Esad Kılıçer, İslam Fıkında Rey Taraftarları, s.75-83.
- [46] M.Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.37-38, 41.
- [47] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.158-159; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.58; Zehebî, age, s.34
- [48] Nevin A. Mustafa, İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet, s.288; M. Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.54-57. Bir örnek için bkz. H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.186; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.95-98; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.55; M.Esad Kılıçer, age, s.56-57.
- [49] Zehebî, age, s.30.
- [50] İbn Abidin, Raddu'l-Muhtar, c.2, s.49-50. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 31-34.
- [51] M.Uzunpostalci, age, s. 133; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.37, 101; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.229-230, 232.
- [52] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 34-35.
- [53] Nevin A. Mustafa, age, s.285; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.195.
- [54] Nevin A. Mustafa, age, s.285-286.
- [55] Nevin A. Mustafa, age, s.286-287.
- [56] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 35-36.
- [57] Nevin A. Mustafa, age, s.287-288.
- [58] Nevin A. Mustafa, age, s.288-289.
- [59] Nevin A. Mustafa, age, s.289; Cessas, Ahkâm'u'l-Kur'an, c.1, s.81.
- [60] Nevin A. Mustafa, age, s.290-291; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.37-38.
- [61] Nevin A. Mustafa, age, s.291; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.37-38.
- [62] Cessas, age, c.1, s.81; İbn-i Hacer Heytemî, age, s.131; Nevin A. Mustafa, age, s.291-292.
- [63] Nevin A. Mustafa, age, s.292; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.233-234; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.47 (Bezzazî, Menakıb, 2/2'den)
- [64] İbn-j Hacer Heytemî, age, s.124-125; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.38-40
- [65] M.Uzunpostalci, age, s.133. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 36-40.
- [66] M. Uzunpostalci, age, s.133; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.43-44; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.232.
- [67] M. Uzunpostalci, age, s.133; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.45-46; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.232.
- [68] Nevin A. Mustafa, age, s.288, 290; Cessas, age, c.1, s.81.
- [69] İbn'u'l-Esir, Kâmil, c.5, s.25; Nevin A. Mustafa, age, s.288; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.50-52; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.234-235.
- [70] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 40-41.
- [71] M. Uzunpostalci, age, s.134; M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.243,251.
- [72] H.S.Şibay, age, s.26. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 42-44.
- [73] M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.228-229 Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 44.
- [74] M.Hamidullah, İslamın Hukuk ilmine Yardımları, s.33. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 45.

- [75] İbn Nedim, Fihrist, Beyrut 1978, s.202.
- [76] H.S.Şibay, age, s.26.
- [77] ri.S.Şibay, age, s.26.
- [78] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 45-47.
- [79] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 47-48.
- [80] İbn Nedim, age, s.202.
- [81] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 48.
- [82] İbn Nedim, a#>, s.202.
- [83] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 48-49.
- [84] H.S.Şibay, age, s.27.
- [85] A. Öze], Hanefi Fıkıh Alimleri, s.13
- [86] H.S.Şibay, age, s.27.
- [87] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 49-50.
- [88] H.S.Şibay, age, s.27.
- [89] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 50.
- [90] H.S.Şibay, age, s.27.
- [91] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 51.
- [92] İbn Nedim, age, s.202.
- [93] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 51.
- [94] H.S.Şibay, age, s.27.
- [95] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 51-53.
- [96] M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.224-225, 235.
- [97] M.Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.235; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.248.
- [98] M. Uzunpostalcı, age, s.135.
- [99] Kâtip Çelebi (Keşfu'z-Zunûn, 2/1836-1839) ile Fuat Sezgin (GAS, Arapça, 1/3,33-37), bu konuda otuz civarında eserin adını verirler. Yeni ve tasnifli bir liste için bkz. Ali Bardakoğlu, "Ebu Hanife", s.143-145.
- [100] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 53-58.
- [101] M.Ebu Zehra, Malik, s.24-27.
- [102] M.Ebu Zehra, Malik, s.27-28; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.255-256.
- [103] M.Ebu Zehra, Malik, s.38; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.257-259.
- [104] M.Ebu Zehra, Malik, s.28-38; H.Karaman, İslam Hukukunda İc-tihad, s.133.
- [105] M.Ebu Zehra, Malik, s.38-39.
- [106] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 59-62.
- [107] M.Ebu Zehra, Malik, s.40-46; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.266-270. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 62-63.
- [108] M.Ebu Zehra, Malik, s.87-90; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.271-272.
- [109] M.Ebu Zehra, Malik, s.90-93; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.272.
- [110] M.Ebu Zehra, Malik, s.97-98; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.274.
- [111] M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.275.
- [112] M.Ebu Zehra, age, s.276-277.
- [113] M.Ebu Zehra, Malik, s.48-49; M.Ebu Zehra, Fıkhî Mezhepler, s.278-281. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 63-64.
- [114] M.Ebu Zehra, Malik, s. 121.

- [115] H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.222-224.
- [116] M.Ebu Zehra, Malik , s.231-242.
- [117] M.Ebu Zehra, age, s.122-124, 171.
- [118] M.Ebu Zehra, age, s.56-58.
- [119] M.Ebu Zehra, age, s.53
- [120] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 64-66.
- [121] H-Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.245-246, 248; M.Ebu Zehra, İslam Hukuk Tarihi, s.303-305.
- [122] Malik î mezhebinin yayılışı konusunda bkz. Ahmed Bekir, Histo-ire de L'Ecole Malik ite en Orient Jusqu'a la Fin du Moyen Age' Paris ty., (doktora tezi); Provençal, E. Levy / Le Malikisme An-dalous et les Apparts Doctrinaux de L'Onent, Paris 1953, RIEI- Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 66-68.
- [123] M.Ebu Zehra, Malik , s.185-190; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s.288-290.
- [124] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 69.
- [125] H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 187.
- [126] M.Ebu Zehra, Malik , s.254-255; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.293; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.198.
- [127] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.140-141; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.198-202.
- [128] M.Ebu Zehra, Malik , s.280-284287-291; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s.295-296.
- [129] H.Karaman, islam Hukuk Tarihi, s.199; M.Ebu Zehra, Malik , s.315-323.
- [130] M.Ebu Zehra, Malik , s. 172-173, 291-300, 344-387 ; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.298-300.
- [131] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.152-153; M.Ebu Zeh-ra, Malik, s.301-310.
- [132] H.Karaman, islam Hukukunda Ictihad, s.141-142; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 199-200; M.Ebu Zehra, Malik , s.324-333; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s.297. Leys bin Sa'd ile yazışması için bkz. Muhammed Yusuf Musa, "İmara Malik ile Leys b. Sa'd Arasındaki İhtilaf ve Yazışma", Çev.Abdülkadir Şener, AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.16 (Ankara 1968), s. 131-154; M. Ebu Zehra, Malik , s.124-134.
- [133] M.Ebu Zehra, Malik , s.13-14. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 70-72.
- [134] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s. 142; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s200.
- [135] M.Ebu Zehra, Malik , s.19; H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.209-210.
- [136] H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s.159; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.214.
- [137] M.Ebu Zehra, Malik , s.97. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 72-73.
- [138] M.Ebu Zehra, Malik , s.135-141; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler., s. 281. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 74.
- [139] M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.290-291.
- [140] M.Ebu Zehra, Malik , s. 196-197; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s.290.
- [141] M.Ebu Zehra, Malik , s.196-201; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s.281-282, 291. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 74-75.
- [142] M.Ebu Zehra, Malik , s.59-70, 138-139 ; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.281-282, 291-292; H.Karaman,/s/om Hukuk Tari-hi, a.187.
- [143] J.Schacht, "Malik b.Anas", İslam Ansiklopedisi, c.7, s.253
- [144] M.Ebu Zehra, Malik , s.71-77, 182-183 ; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.282-285, 291; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s.187; J.Schacht, age, s.253.
- [145] M.Ebu Zehra, Malik , s.78-79; J.Shacht, age, s.253.
- [146] M.Ebu Zehra, Malik , s.207-211 (İmam Malik 'e aidiyetini tartıştır).
- [147] M.Ebu Zehra, Malik , s.80-81; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.285.
- [148] M.Ebu Zehra, Malik , s.82; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler , s.291-292; Nevin Abduihalık Mustafa, İslam Siyasi Düşüncesinde Muhalefet, s.271.
- [149] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 75-77.
- [150] M.Ebu Zehra, Malik , s.214-218; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s.302; J. Schacht, age, s.253 (bunlara efsane olarak bakar).
- [151] M.Ebu Zehra, Malik , s.219-222, 227-228.
- [152] M. Hamidullah, İmam-ı Azam ve Eseri, s.22-23.
- [153]

M.Ebu Zehra, Malik , s.213-214.

[154]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 78-79.

[155]

C.Brockelman, GAL, 6.1, s.176.

[156]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 79-81.

[157]

İmam Malik , Muvatta, Çev. Ahmet Muhtar Büyükkımar- Vecdi Akyüz- Durak Pusmaz- Ahmet Arpa- Abdullah Yücel, İstanbul 1994, Beyan Yayınları.

[158]

J.Schacht, age, s.254, 255. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 82-83.

[159]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 83.

[160]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 83.

[161]

M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler , s.301. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 83.

[162]

M.Ebu Zehra, age, s.301. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 84.

[163]

M.Ebu Zehra, age, s.301.

[164]

J.Schacht, a#e, s.255 Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 84.

[165]

İbn Nedim, Fihrist, s.199.

[166]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 84.

[167]

M.Ebu Zehra, Malik , s.243-249; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 224. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 84-85.

[168]

M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler , s.301. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 85.

[169]

C.Brockelman, GAL, c, s.213.

[170]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999:85-86.

[171]

H.Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, s. 186; M. Ebu Zehra, Şafîî, 13-18; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 312,326.

[172]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 40; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 313.

[173]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 18-20; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 313-315; H. Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s. 313; J. Schacht, "Malik bin Anas", IA, 7/253 (bu görüşmeye inanmaz).

[174]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 20; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.315.

[175]

M.Ebu Zehra, age, s.21; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.316; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 188.

[176]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 23-25,30; H. Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, s. 188-189; M. Hamidullah, İslam Hukuk İlmine Yardımları, s. 33-34,38.

[177]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 72-74; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 327. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 87-91.

[178]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 136-142; H. Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, s. 219-221.

[179]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 91-92.

[180]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s.36-39; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 328-331.

[181]

M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 315.

[182]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 92.

[183]

A. Özel, Hanefî Fikhî Alimleri, s. 155; M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 357-359; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 358-359.

[184]

M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s. 359.

[185]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 360-361; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler. 359; W. Heffening, Şafîî, İslam Ansiklopedisi, 11/279.

[186]

M. Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 361-362; Heffening, age, 11/270-271.

[187]

A. Özel, age, s.359; Heffening, age, 11/271.

[188]

M.Ebu Zehra, İmam Şafîî, s. 126-129; M.Ebu Zehra, Fikhî Mezhepler, s.332-333. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 92-94.

[189]

Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 95.

[190]

M.Ebu Zehra, age, s. 12,169-173,315-327. İmam Şafîî'nin İslam hukuk düşüncesine katkıları için bkz. Zafar İshaq Ansari, "İslamic Juristic Terminology Before Shafîî, a Semantic Analysis with Special Reference to Kufa ", Arabica, 19(1972), s.255-300 ; Weal B. Hafiaq, Was al-Shafîî the Master Architect of İslamic Jurisp-rudence ", International Journal of Middle East Studies, c.XXV (1993) ; George Makdisi, "The Juridical Theology of Shafîî Ori-gins and Significance of Usul al-Fıqh ", Studia İslamica, LIX, Paris 1984. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 95-96.

- [191] H. Karaman, İslâm Hukukunda İctihad, s. 144-145; Şafii. Risale, s. 370-371; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 336-341; M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 177-178, 192-242.
- [192] Fazlur Rahman, İslâm (istanbul 1981), s. 95. Ayrıca bkz. M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 341-343; M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 80-83, 243-254.
- [193] M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 79, 293-304; H. Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 204; H. Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s. 145; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 343-5.
- [194] Şafii, Risale, s. 21-22, 477, 512, 599; H. Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s. 145-146; M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 255-272; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 345-349; H. Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 202, 204.
- [195] H. Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 211; H. Karaman, İslam Hukukunda İctihad, s. 153; M. Hamidullah, İslamın Hukuk İlmine Yardımları, s. 39; Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 274-292; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 349-350. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 96-97.
- [196] M. Hamidullah, age, s. 38; M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 133-136, 146-147, 160-168, 338-347; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 353-357. İmam Şafii'nin eski ve yeni görüşleri konusunda ayrıntı için bkz. Ahmed Abdusselam Nehravî, el-İmamü's-Şafii P Mezhebcyhi'l-Kadim ve'l-Cedid, Kahire 1988. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 98.
- [197] M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 129-130; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 333-334.
- [198] M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 130; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 334.
- [199] Nevin Mustafa, İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet, s. 272; M. Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 316.
- [200] Nevin A. Mustafa, age, s. 271; M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 131" 132. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 98-100.
- [201] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 101.
- [202] M.Ebu Zehra, İmam Şafii, 145-146, 150-156; H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 222.
- [203] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 101-102.
- [204] Tanıtma yazısı için bkz. Abdülkadir Şener, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XVIII, s. 272- 292.
- [205] Bu tercüme, önemli eleştirilere hedef olmuştur. Bkz. Mehmet Görmez, İslami Araştırmalar Dergisi, cüt:2, sayı:8. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yeni bir çeviri siparişinin Prof.Dr.Abdülkadir Şener ile Prof.Dr.İbrahim Çalıskan'a verildiği duyurumuzu buraya eklemek istiyoruz.
- [206] Fazlur Rahman, İslâm, s. 94. Ayrıca bkz. H.Karaman, İslam Hukuk Tarihi, s. 202.
- [207] M. Hamidullah, age, s. 11, 34, 39. Ayrıca bkz. M.Ebu Zehra, İmam Şafii, s. 170-171; M.Ebu Zehra, Fıkhı Mezhepler, s. 350-352.
- [208] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 102-103.
- [209] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104.
- [210] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104.
- [211] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104.
- [212] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104.
- [213] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104.
- [214] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104.
- [215] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 104-105.
- [216] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 105.
- [217] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 105.
- [218] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999:105.
- [219] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 105.
- [220] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 105.
- [221] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 106.
- [222] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 106.
- [223] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 106.
- [224] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 106.
- [225] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 106-108.
- [226] İbn Sa'd Muhammed, et-Tabakatu'l-Kübrâ (Beyrut ty. Dâru Sâdır), 7/354; İbn Ebî Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed, Tabaka-tu'l-Hanâbile (Mısır 1952), 1/4-5. Peygamberimizle birleşip Hz. İbrahim'e kadar uzanan nesebi için bk. İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/5, İbn Hallikân, Ahmed b. Muhammed, Vefeyâtu'l-A'yân, Yay. İhsan Abbas

(Beyrut 1978, Dâru Sâdir), 1/63; İbn Kesir, İsmail b. Ömer, el-Bidaye ve'n-Nihaye (Mısır 1932-1939), 10/325; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, Ahmed b. Ali, Tarihu Bağdâd (Mısır 1349), 4/413-415; Nevevî, Muhyiddîn b. Şeref, Tehzîbu'l-Esmâ ve'l-Lügât (Mısır ty.), 1/110.

[227] Bazı rivayetlerde Merv'de doğduğu belirtilirse de, doğrusu annesinin Merv'de hamile kalıp, Bağdad'da onu dünyaya getirdiğidir.

[228] İbnu'l-Cevzî, Abrurrahman b. Ali, Menakıbu'l-İmam Ahmed b. Hanbel (Beyrut 1977), s. 16-20; M.Ebu Zehra age, s. 15-16.

[229] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/415; M.Ebu Zehra, age, s. 17; Laoust, H., "Ahmad b. Hanbal", EI-2, 1/280.

[230] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/415; İbnu'l-Cevzî, age, s.17; Zehebî, Muhammed b. Ahmed, Tezkıratu'l-Huffâz (Haydarabad-Dekkan 1955),2/431.

[231] M.Ebu Zehra, age, s. 17-18.

[232] M.Ebu Zehra, age, s. 21-22

[233] M.Ebu Zehra, age, s. 86-98 Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 109-112.

[234] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/416; İbn Hallikân, age, 1/63; Ziriklî, Hayruddîn, el-A'lâm (Beyrut 1969), 1/193.

[235] İbn Kesir, age, 10/337.

[236] İbn Sa'd, age, 7/335; İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/63; İbnu'l-Cevzî, age, s.223-226; M.Ebu Zehra, age, s. 73-83.

[237] İbn Hallikân, age, 1/65.

[238] İbn Sa'd, age, 7/355; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/422; İbn Kesir, age, 10/340; İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/16-17; İbn Hallikân, age, 1/64-65; Subkî, Tacuddin Abdulvehhab b. Ali, Tabaka-tu'ş-Şafi'iyyetü'l-Kübrâ, Yay. Abdulfettah Mahmud el-Huluvv-Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kahire 1964), 1/34.Vasiyeti içinbk. İbn Kesir, age, 10/340-341. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 112-113.

[239] İbnu'l-Cevzî, Ahmed b. Hanbel'in yüz civarında hocasının ismini zikretmektedir (İbnu'l-Cevzî, age, s.33-83).

[240] M.Ebu Zehra, age, s. 23.

[241] İbnu'l-Cevzî, age, s.23; İbn Kesir, age, 10/326; Subkî, age, 1/29.

[242] M.Ebu Zehra, age, s. 23-24; Laoust, age, EI-2, 1/281.

[243] İbnul-Cevzî, age, s.25,52,95; İbn Kesir, age, 10/183-184; Subkî, age, 1/29; Zehebî, age, 2/431.

[244] İbnu'l-Cevzî, age, s.43; M.Ebu Zehra, age, s. 25-26.

[245] İbnu'l-Cevzî, age, s.22-23;

[246] H.Laoust, age, EI-2,1/280.

[247] İbn Kesir, age, 10/329; H.Laoust, age, EI-2, 1/280-281; Ziriklî, age, 1/192.

[248] Subkî, age, 1/29; Zehebî, age, 2/431; M.Ebu Zehra, age, s. 31-32.

[249] Subkî, age, 1/29; İbnu'l-Cevzî, age, s.43; M.Ebu Zehra, age, s. 25-26.

[250] Subkî, age, 1/29.

[251] Zehebî, age, 2/431; Subkî, age, 1/29; Nevevî, age, 1/110; İbnu'l-Cevzî, age, s.23-30; M.Ebu Zehra, age, s. 28.

[252] M.Ebu Zehra, age, s. 27.

[253] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/419; İbn Kesir, age, 10/251-255, 326-327; İbn Hallikân, age, 1/64; M.Ebu Zehra, age, s. 27.

[254] İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/6; el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/419; İbn Kesir, age, 10/327.

[255] İbn Kesir, age, 10/335; Subkî, age, 1/27; İbn Hallikân, age, 1/64; Zehebî, age, 2/432.

[256] İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/5 (İbn Ebî Ya'lâ, bu sekiz hasletini s. 5-14 arasında açıkladıktan sonra, bunlara s. 14-16 arasında izah ettiği sekiz haslet daha ilave eder.)

[257] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 12/274.

[258] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/412-413; Nevevî, age, 1/110;Subkî, age, 1/29-30; İbnu'l-Cevzî, age, s.31; Zehebî, age, 2/31; M.Ebu Zehra, age, s. 36.

[259] İbn Sa'd.a'e, 7/354.

[260] İbn Hallikân, age, 1/64.

[261] M.Ebu Zehra, age, s. 27.

[262] İbnu'l-Cevzi, age, s.190,191; M.Ebu Zehra, age, s. 30-31.

[263] M.Ebu Zehra, age, s. 32-33.

[264] M.Ebu Zehra, age, s. 24.

[265] İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/16; M.Ebu Zehra, age, s. 34-35. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 113-116.

- [266] İbnu'l-Cevzî, age, s.187-189; M.Ebu Zehra,age, s. 37-39,40.
- [267] M.Ebu Zehra, age, s. 39-40.
- [268] İbnu'l-Cevzî, age, s.190,191; Nevevî, age, 1/111; M.Ebu Zehra, age, s. 30-31,40.
- [269] M.Ebu Zehra, age, s. 40-44.
- [270] el-Hatîbu'l-Bağdâdî,age, 4/413; İbn Hallikân, age, 1/64; Zehebî, age, 2/432; Subkî, age, 1/30; Nevevî,age, 4/110.9 Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 117.
- [271] İbnu'l-Cevzî, age, s.271.
- [272] M.Ebu Zehra, age, s. 46-69.
- [273] Subkî, age, 1/37-43; Ziriklî, age, 1/193; İbnu'l-Cevzî, age, 8.310-318; İbn Kesîr, age, 10/272-280,331-332.
- [274] EM.bu Zehra, age, s. 70.
- [275] İbn Hallikân, age, 1/64; Subkî, age, 1/44-51; İbnu'l-Cevzî, age, s.318-341; İbn Kesîr, age, 10/332-335; M.Ebu Zehra, age, s. 70.
- [276] İbn Hallikân, age, 1/64; Ziriklî, age, 1/193; İbnu'l-Cevzî, age, s.348-356;M.Ebu Zehra, age, s. 70.
- [277] İbn Kesîr,age, 10/337.
- [278] İbn Hallikân, age, 1/64; İbnu'l-Cevzî, age, s.356-357, 372-378; İbn Kesîr, age, 10/315-316, 337-340.
- [279] İbn Kesîr,age, 10/338-340.
- [280] H.Laoust,age, EI-2,1/281. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 118-119.
- [281] I. Goldziher, "Ahmed b. Muhammet! b. Hanbel", İslam Ansiklopedisi, 1/172.
- [282] I.Goldziher,age, c.I, s.172.
- [283] Kendisine yazılan mektuplara verdiği cevaplar ve kadı oluşundan dolayı verdiği hükümler vasıtasıyla fikhını hem nakletmiş, hem de uygulamıştır.
- [284] İbnEbîYa'lâ.a^e, 1/7; M.Ebu Zehra, a^e, s. 184-192.
- [285] F.Sezgin, GAS, 1/507; M.Ebu Zehra, age, s. 185,192.
- [286] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 5/113-114; M.Ebu Zehra, age, s. 194-195.
- [287] Ziriklî, age, 1/196.
- [288] M.Ebu Zehra, age, s. 196.
- [289] M.Ebu Zehra, age, s. 196-198.
- [290] H.Laoust, age, EI-2, 1/285.
- [291] Hanbelî Mezhebinin Bağdat'ta yayılışı için bkz. H. Laoust, Le Hanbalisme sous le Califat de Bagdâd, Extra.it de la Revue des Etudes Islamigues, Paris 1959, Geuthner. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 119-122.
- [292] Ahmed b. Hanbel'in itikadî görüşleri toplu olarak Abdulkâdir el-Cîlî'nin el-Gunye li-Tâlib Tariki'l-Hakk (Mekke 1314), 1/48-66'da bulunmaktadır.
- [293] İbnu'l-Cevzî, age, s.165, 167,176; İbn Kesîr, age, 10/327-328; M.EbuZehra,age,s. 132-133.
- [294] İbnu'l-Cevzî,age, s.165,168,176; M.Ebu Zehra, age, s. 134-135.
- [295] İbnu'l-Cevzî,age,s.173;M.EbuZehra,a^e,s. 135.
- [296] M.Ebu Zehra, age, s. 145-146.
- [297] İbnu'l-Cevzî, age, s.172-173; M.Ebu Zehra, age, s. 151-153.
- [298] İbnu'l-Cevzî, age, s. 127,176; M.Ebu Zehra, age, s. 136-137
- [299] İbnü'l-Cevzî, age, s.159-162,165, 176; M.Ebu Zehra, age, s. 155-158. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 123-124.
- [300] M.Ebu Zehra, age, s. 163-164. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 124.
- [301] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/6-7, 15; H.Karaman, İslam Hukukunda İctihad (Ankara 1975), s.148.
- [302] İbnu'l-Kayyim el-Cevziyye, Muhamraed b. Ebî Bekr, İ'lâmu'l-Muvakkı'în (Mısır 1955), 1/31; H.Karaman, age, s.148-149.
- [303] H.Karaman, H., age, s.149; İbnu'l-Kayyim, age, 1/31; M.Ebu Zehra, age, s. 276.
- [304] H.Karaman, age, s. 149; M.Ebu Zehra, age, s. 210.
- [305] H.Karaman, age, s.149; İbn Ebi Ya'lâ.a^e, 1/7.

- [306] H.Karaman, age, s. 149; M.Ebu Zehra, age, s. 35,295.
- [307] H.Karaman, age, s.160.
- [308] H.Karaman, age, s.160; İbnü'l-Kayyim, age, 2/182.
- [309] H.Karaman, age, s.161; İbnü'l-Kayyim, age, 1/181. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 125-127.
- [310] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/15.
- [311] M.Ebu Zehra, age, s. 213-215.
- [312] M.Ebu Zehra, age, s. 213-215.
- [313] İbnü'l-Cevzî, age, s.191, 193-194; M.Ebu Zehra, age, s. 165-167.
- [314] M.Ebu Zehra, age, s. 210.
- [315] M.Ebu Zehra, age, s. 178-184, 200-209.
- [316] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 127-128.
- [317] İbnü'l-Cevzî, age, s.502; H.Laoust, age, EI-2, 1/284.
- [318] M.Ebu Zehra, age, s. 162.
- [319] H.Laoust, age, EL2, 1/285; M.Ebu Zehra, age, s. 158-159.
- [320] İbnü'l-Cevzî, age, s.175-176; M.Ebu Zehra, age, s. 159-160; H.Laoust, age, EI-2, 1/285. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 129.
- [321] İbnü'l-Cevzî, age, s.175-176; M Ebu Zehra, age, s. 160-161.
- [322] Nevin A. Mustafa, age, s. 272.
- [323] Nevin A. Mustafa, age, s.273.
- [324] Nevin A. Mustafa, age, s.273-274.
- [325] H.Laoust, age, EI-2, 1/285; M.Ebu Zehra, age, s. 161-162. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 129-131.
- [326] İbn Nedîm, Fihrist (Beirut 1978), s.320; İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/8; Zirikî, age, 1/193; İbnü'l-Cevzî, age, s.191.
- [327] Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslâmiyye, 1/390.
- [328] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 132.
- [329] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/8; İbnü'l-Cevzî, age, s. 191.
- [330] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/8; İbnü'l-Cevzî, age, s.191.
- [331] Zirikî, age, 1/192-193.
- [332] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/5.
- [333] İbn Nedîm, age, s.320; F.Sezgin, GAS, 1/504-505; M.Ebu Zehra, age, s. 172.
- [334] M.Ebu Zehra, age, s. 33.
- [335] M.Ebu Zehra, age, s. 173-177.
- [336] İsmail Lütfî Çakar, Anahatlarıyla Hadis Usulü, (İstanbul 1983), s.120-121.
- [337] Bu çalışmalar için bk. F.Sezgin, GAS, 1/506. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 133-134.
- [338] İbn Nedîm, age, s.320; Zirikî, age, 1/193.
- [339] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/5; Ömer Rıda Kehhâle, Mu'cemu'l-Müellifin (Dımaşk 1957-6), 2/96.
- [340] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1999: 134.
- [341] İbn Ebi Ya'lâ, age, 1/5; Kehhâle, age, 2/96.
- [342] İbnü'l-Cevzî, age, s.191.
- [343] İbn Nedîm, age, s.320; Zirikî, age, 1/193.
- [344] M.Ebu Zehra, age, s. 183.
- [345]

- Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 134-135.
- [346] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 135.
- [347] İbn Nedîm, age, s.320; Ziriklî, age, 1/193.
- [348] İbnu'l-Cevzî, age, s.191. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 135.
- [349] İbn Nedîm, age, s.320; Ziriklî, age, 1/193.
- [350] Kâtip Çelebi, Keşfu'z-Zünûn (İstanbul 1941-1943), s.1392.
- [351] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 135-136.
- [352] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 136.
- [353] İbn Nedîm, age, s.320.
- [354] İbn Nedîm, age, s.320; Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 136.
- [355] İbnu'l-Cevzî, age, s.191; İbn Nedîm, age, s.320; İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/8.
- [356] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 136.
- [357] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 136.
- [358] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 136.
- [359] Sezgin, F., GAS, 1/506. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 137.
- [360] İbn Nedîm, age, s.320; Kâtip Çelebi, age, s. 1401.
- [361] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 137.
- [362] F.Sezgin, GAS, 1/508-509.
- [363] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 137.
- [364] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 137.
- [365] İbn Nedîm, age, s.320.
- [366] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 137.
- [367] F.Sezgin, GAS, 1/508.
- [368] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 138.
- [369] H.Laoust, age, EI-2, 1/282.
- [370] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 138.
- [371] İbn Nedîm, age, s.320; Kâtip Çelebi, age, s. 1422-1423.
- [372] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 138.
- [373] İbnu'l-Cevzî, age, s. 191; Ziriklî, age, 1/192.
- [374] Kâtip Çelebi, age, s. 1844. Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 139.
- [375] İbn Nedîm, age, s.320; Ziriklî, age, 1/193.
- [376] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 139.
- [377] F.Sezgin, GAS, 1/508.
- [378] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 139.
- [379] F.Sezgin, GAS, 1/508.
- [380] F.Sezgin, GAS, 1/508.
- [381] İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/20.
- [382] İbn Ebî Ya'lâ, age, 1/324.
- [383] el-Hatîbu'l-Bağdâdî, age, 4/423.
- [384] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 139-141.
- [385] Doç. Dr. Vecdi Akyüz, Dört Mezhep İmamı, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstannbnul 1999: 143-144.